

Պ Ա Տ Մ Ա-Բ Ա Ն Ա Ս Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՊՐՈՑ. Հ. ԱՃԱՌՅԱՆ

Ծ Ե Ս Ր Ո Պ Ծ Ա Շ Տ Ո Ց*

§ 4

Մենք պիտի ժամանակագրութիւնը ճշտի՞վ վերականգնելու ժամանակ պետք է նկատի ունենալ, որ թե՛ Կորյունի և թե՛ մյուս պատմագիրների մէջ կան մի քանի թվական անճշտութիւններ, որոնք առաջացած են ձեռագրական վրիպակներից և խանդարիչ են հանդիսանում գործին:

Այս վրիպակները պատճառ են եղել ոմանց համար տարբեր եզրակացութիւններ հանելու, տարբեր թվականներ դնելու, սրանով էլ որդիւ են ուրիշներին նորանոր քննութիւններով հաճախ ծայրահեղութիւնների դիմելու: Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ քննարկել նախ այդ անճշտութիւնները և երկրորդ՝ քննադատների խրճրածանքները:

1. Առաջին թվական անճշտութիւնը Կորյունի պատմութեան մէջ հետևյալն է.

Կորյուն (տպ. Վենետիկ, 1894, էջ 17) պատմում է, թէ Գանիելյան նշանագրերը Վոսաճապուհի ճինգերոց տարին Հայաստան բերվեցին. «ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր: Մենք այդ տառերը փորձեց երկու տարի. «իրի ամս երկու կարգիս ղ վարդապետութիւն իւր և նովին նշանագրովք տանէր»: Այնուհետև Մենք տեսնում է, որ թերի են այդ տառերը և մեկնում է Միգազետք՝ նոր

խուզարկութիւններ կատարելու համար դարձյալ Վոսաճապուհի ճինգերոց տարին. «խաղայր զնայր ի հինգերորդ ամի Վոսաճապուհու արքային Հայոց» (էջ 18): Եղևս սխալում և Սամուսատում մի ժամանակ աշխատելուց հետո, հայերեն տառերը դաժ դառնում է Հայաստան, «ի վեցերորդ ամի Վոսաճապուհու արքային Հայոց Մեծաց»:

Ամեն մի ընթերցողի համար էլ հայտնի է, որ երկու ճինգերոց-ներից մեկը սխալ է: Բանասերները զանազան բաղադրութիւններ են տվել սխալը ուղղելու համար: Զամչյան, Ա, էջ 263, մտածում է, թէ Կորյունի հիշած առաջին հինգերորդ տարին վերաբերում է ոչ թէ Գանիելյան գրերի գլուտին, այլ, ըստ Փարպեցու, Մենք պիտի քարոզութեան սկզբնավորութեան, Կորյունի վերջաբանից հայտնի է, որ Մենք պիտի քարոզութեան սկսելուց մինչև գրերի գլուտը անցավ տասը տարի, ուստի եթէ Մենք պիտի քարոզութեան սկզբնավորութիւնը տեղի ունեցավ ըստ Զամչյանի Վոսաճապուհի հինգերորդ տարին, գրերի գլուտն էլ տեղի ունեցած պիտի լինի նրա 15-րդ տարին: Այս մտածութեամբ Զամչյանը Կորյունի առաջին ճինգերոց բառը անփոփոխ պահելով, երկրորդ անգամ հիշված Ն թիվը դարձնում է ԺՆ և նրա հաջորդ 2 տարին էլ դարձնում է ԺԶ, համարելով, թէ գրիչների անհմտութեամբ Ժ տառը հետո բնկել է:

Բայց այս բոլորը անշուշտ սխալ է. նախ՝ որովհետև Կորյունը հայտնապես ասում է, թէ այս հինգերորդ տարին Գանիելյան տառերը բերելու տարին է և կարիք չկա դարձնելու Մենք պիտի քարոզութեան սկզբնավորու-

* Ետևանակված «Էջմիածին» ամսագրի 1954 թվականի XI—XII, 1955 թվականի I, II, III, IX, 1956 թվականի I, II, IV—V, VIII—IX, XI—XII, 1961 թվականի Ժ, ԺԱ, ԺԲ և 1962 թվականի Ա, Բ և Գ համարները:

թյունը Երկրորդ՝ սրանով անտես է աննվում Կորյունի տված երկու տարին՝ Դանիելյան տառերի փորձարկության համար:

Իսահակ Լարությունյանն էլ («Ճաշոց գիրք», էջ 337—338) մտածում է, որ եթե Մեսրոպը ըստ Փարպեցու Վոսմաշպուհի հինգերորդ տարին եկավ Սահակի մոտ, չի կարող այս տարին նրա քարոզության տարին համարվել (ինչպես անում է Զամյանն); որովհետև նույնիսկ Կորյունի վկայությամբ Մեսրոպ Սահակի մոտ զարուղ առաջ՝ երկար ժամանակ քարոզած էր Գողթան գավառում. հետևաբար զուր են Զամյանի ԺԵ, ԺԶ սրբագրությունները:

Ոմանք էլ Կորյունի առաջին հիևգեւորդ-ը պահում են անփոփոխ, և որովհետև Դանիելյան նշանագրերի փորձարկությունը երկու տարի տևեց, երկրորդ հիևգեւորդ-ը դարձնում են եօթներորդ, ասելով, թե Ե (5) և է (?) տառերը շատ հեշտ էր շփոթել: Այսպես է վարվում, օրինակ, Ը. Ը. Փորոսյան, «Բազմավեպ», 1922, էջ 101: Բայց այս դեպքում հաջորդ վեցերորդ բառն էլ պետք պիտի լիներ փոխել ութերորդ:

Ուրիշները այսքան փոփոխություն շատ համարելով, Դանիելյան գրերի փորձի համար Կորյունի նշանակած «ամս երկուս քաջատրությունը դարձնում են «ամիսս երկու», և այսպիսով բոլոր մյուս թվականները մնում են անփոփոխ: Այսպես է վարվում, օրինակ, Իսահակ Լարությունյան (անդ, էջ 170): Սրանով եթե Դանիելյան գրերը ուղարկվեցին Վոսմաշպուհի հինգերորդ տարին, փորձն եղավ նույն տարին, Մեսրոպ ճամբորդության դուրս եկավ դարձյալ նույն հինգերորդ տարին և վերադարձավ վեցերորդ տարին: Այս սրբագրությունը հարմար կլիներ նաև այն նկատառումով, որ գրերը փորձելու համար տրված երկամյա շափազանց երկար միջոցը կարճացած և երկամյա պատշաճավոր ժամանակի վերածված կլիներ: Սակայն այս սրբագրությունը անհարմար է այն տեսակետով, որ Կորյունից հետո Դանիելյան գրերի փորձի վրա խոսող մյուս հեղինակներն էլ տարի գիտեն և ոչ ամիսներ: Այսպես, հորենացին այս փորձը համարում է «զամս սակաս», Սամվել Անեցին «գԴանիելի նշանագիրսն յօրինելին... յետ միոյ ամի դարձեսուլ աստուածատուր նշանագրօքս և այլն:

Ավելի վճռական է Մարկվարտ («Պատմություն հայ նշանագրերու», Վիեննա, 1913, էջ 27), որ Կորյունի սույն հատվածից «ԵԻ ԽԵԵԻ» ամս երկու կարգեալ զվարդպետություն իւրս բառերը ամբողջովին հետին յուսանցագրություն է համարում և ջնջում է, որով դարձյալ երկու հիևգեւորդ-ները կմը-

նան, «ԵԻ»-ը, որ փորձարկության միջոցը շատ կարճ էր և Մեսրոպ հենց Դանիելյան գրերը ստացած տարին էլ մեկնեց Ասորիք: Գրեթե նույն ձևով է վարվում Ալիբեյան, որ «Շանդոհս ամսօրյա», 1935, էջ 457, ամբողջ հատվածը փոխադրում է ուրիշ տեղ և մի մասն էլ ջնջում է. իսկ անդ, էջ 512, երկու տարին բուրոսովին դուրս դցելով, ասում է, որ Սահակ և Մեսրոպ առաջին հայացքով իսկ համոզվեցին, թե այդ նշանագրերը հարմար չեն և թիրր անպետք մեկզի նետեցին:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյան («Արարատ», 1912, էջ 508 և 511) նկատում է սխալը, առաջին հիևգեւորդ-ը համարում է ուղիղ, երկրորդը անորոշաբար գրում է «ԵԻ...Երորդ», իսկ վեցերորդ-ը դարձնում է ԺԶ փոխանակ Զ (16-րդ տարին, փոխանակ 6-րդի): Սրանով երկու տարվա հաշիվը մնում է առանց բացատրության:

Ճետրվան, Կորյունի քննական հրատարակություն մեջ (Երուսաղեմ, 1930, էջ 18) սխալ է համարում հիևգեւորդ-ը, որովհետև, ասում է, «Դանիելյան նշանագրերներուն յաճկարձագլխտ հասնիլը ավելի տպավորիչ ըլլալով՝ ժամանակը ավելի ճշտիվ պահված ըլլալու է»: Կարծես թե սխալը Կորյունը կատարած լիներ և ոչ թե հետին գրիչները: Այնուամենայնիվ, էջ 21, վեցերորդ բառը անփոփոխ պահում է:

Վերջապես Օրմանյան («Ազգապատմ», Պոլիս, 1912, Ա, էջ 277) մատնանշում է սխալը, բայց ոչ մի փոփոխություն չի առաջարկում, ասելով, թե «թվականներու հարմարությանց համար ավելի երկարելը ձանձրալի կրնա դառնալ»:

Ամենից ճիշտ սրբագրությունը առաջարկեց Մալխասյան: Այս սրբագրությամբ Կորյունի հիշած թվականների մեջ առաջին հիևգեւորդ բառը պետք է դարձնել երեւորդ, որով ամեն ինչ ուղղվում է և բոլոր անպատեհությունները հեշտությամբ վերանում են, անփոփոխ պահելով Կորյունի վեցերորդ-ը, երկու ամ-ը և երկրորդ հիևգեւորդ-ը: Մալխասյանից շատ հետո, բայց անկասարար նույնը մտածեցի նաև ես և գրեցի այս մասին Արմֆանի տեղեկագրում, 1941, № 1, էջ 170: Սխալը բացատրել եմ հետևյալ ձևով. Կորյունի ձեռագրերում գրված է եզել Երդ (համատոտագրված և առաջին տառի վրա պատվի նշան դրած), որ քննականաբար պիտի կարդացվեր «Երրորդ», Մի խեղճ գրիչ, վրան պատիվ դրած Ե-ը թվանշան համարելով, կարգացել է հիևգեւորդ: Մնացյալը պահել է ճիշտ նախկին ձևով, առանց անդրադառնալու, թե 5+2 չի տա 5:

ՊԱ. 4830

Ուրեմն եզրակացնում եմ, որ Դանիելյան գրքերը Հայաստան ուղարկվեցին Վոսմշապուհի երբորդ տարին, մի տարի մնաց Սոքսիա և Սամուաստ, վերագարձավ Հայաստան Վոսմշապուհի վեցերորդ տարին:

2. Երկրորդ թվական անճշտությունը պատկանում է Փարպեցուն և Խորենացուն. Սահակի մահվան թվականը որոշելու համար, Փարպեցին ասում է թի սկզբան ամին երկրորդի Յազկերտի որդու Վոսմայ: Ճիշտ նույն ձևով ունի նաև Խորենացին, որ ասում է սակիզբն ամին երկրորդի Յազկերտի եղբու Պարսից թագաւորի: Այս երկուսից պարզ երևում է, որ Սահակ վախճանվել է Հազկերտի (Բ-ի) երկրորդ տարվա սկիզբը. Այս հաշիվը հակառակ է գալիս Կորյունին, որ Սահակի մահը դնում է Հազկերտի (Բ-ի) առաջին տարին:

Բայց այս հաշիվը ո՛չ միայն հակառակ է Կորյունին, որ նույնը կրկնում է երեք անգամ և հանգամանորեն, ո՛չ միայն հակառակ է Փոքր-Կորյունին, Կաղանկյալացուն և Կանձակեցուն, որոնք հայտնապես հիշում են Հազկերտ Բ-ի թառաջին տարին», այլև հակառակ է նույնիսկ իրեն՝ Խորենացուն, որ քի վերև, ավելի մանրամասն խոսելով մամանակակից դեպքերի մասին, ասում է. «221 ամ թագաւորեալ Պարսից Վոսմ՝ մեռանի, թողով գտէրութիւնն որդու իւրում Յազկերտի: Որոյ մոռացեալ զհաշտութիւնն, իսկ ն իսկ ընդ քաղաւտեիւն զիմէ ի վերայ զօրացն Յունաց... Յայնժամ մեծին Սահակայ հասեալ հիւանդութիւն մահուո:»

Եթե Հազկերտ իսկ և իսկ թագավորած միջոցին գիմել է հունաց վրա և նույն միջոցին էլ վախճանվել է Սահակ, ուրեմն դա Հազկերտի առաջին տարին է և ոչ երկրորդ:

Հաշիվը հակառակ է դարձյալ Մեսրոպի մահվան թվականին; քանի որ Մեսրոպ բոլոր պատմագիրների համաձայն վկայությունը մեռել է Սահակից 6 ամիս հետո, որ համապատասխանում է ըստ Կորյունի՝ դարձյալ Հազկերտի առաջին տարվան:

Այս բոլոր թուրիմացությունները կվերանան, եթե Փարպեցու և Խորենացու հիշյալ հատվածները մի Ա տառի հավելումով՝ սրբազրեք հետևյալ ձևով. «Թի սկզբան Ա ամին երկրորդի Հազկերտի...» (Փարպեցի), «Սկիզբն Ա ամին երկրորդի Հազկերտի...» (Խորենացի), այսինքն երկու հաջորդական ա-երից մին ընկել է, ինչ որ շատ սովորական երևույթ է գրչագրերի մեջ: Սրանով երկրորդի բառը անցնում է Հազկերտին և ամեն ինչ կարգի է ընկնում:

Այս նկատողությունը արել է նորայր, «Կորին վարդապետ», էջ 388, որին համաձայն է նաև Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա,

էջ 321: Բայց Օրմանյան սխալվում է մի կետում. նա (էջ 319) Վոսմի մահը և Հազկերտ Բ-ի գահակալությունը դնում է 433 թվականին և ընդունելով Նանգերձ, որ Սահակ մեռավ Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին, Սահակի մահը դնում է (էջ 321) 436-ին. Մեսրոպի մահն էլ 437-ին, Թուրիմացությունը ականեր է, ուստի և տպագրական սխալ, փոխանակ 438 և 439:

3. Երրորդ թվական անճշտությունը դարձյալ Կորյունին է պատկանում: Իր համահայկաք տեղեկության առաջին մասում, Կորյուն մանրամասն հաշվարկելով Մեսրոպի կյանքը, գտնում է, որ նրա մահը եղել է 439 թվականին, իսկ դպրությունը սկիզբը՝ 35 տարի առաջ, այն է 404, իսկ նույն տեղեկության վերջին մասում ասում է, թե դպրության սկիզբը Հազկերտի ութերորդ տարումն է, Հազկերտ Ա նստավ 399 թվականին, ուստի նրա ութերորդ տարին լինում է 406, երկու տարի տարբեր նախորդից: Այս երկուսից մեկը սխալ է, Բայց որովհետև առաջին մասում հաշիվը շատ մանրամասն է և ճիշտ համաձայն Սասանյան պատմության, ուստի կարելի չէ սխալ համարել: Սխալը երկրորդն է:

Մարկվարտ և նորայր ուղղում են այս ութերորդը. Մարկվարտ («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 57) դարձնում է Ե (հինգերորդ), որով գրերի գյուտի թվականը լինում է 402/3, իսկ նորայր ութերորդը դարձնում է վեցերորդ, որով գրերի գյուտը դառնում է ճիշտ 404:

Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, էջ 277. մի ուրիշ բացատրություն է տալիս. ընդունում է Կորյունի առաջին թվականը (404)՝ իրեն Դանիելյան գրի գյուտի թվական, իսկ երկրորդը՝ 406 (անփոփոխ պահելով Կորյունի «յութերորդ ամէ Յազկերտի») համարում է Մեսրոպյան գրի գյուտի թվականը: Զենք ընդունում այս բացատրությունը, որովհետև 1) ըստ մեզ Մեսրոպյան գրերը գտնվեցին 404-ին, Դանիելյան գրերը 401-ին, 2) կարելի չէ Կորյունի համահավաք տեղեկության առաջին կեսը մի հաշվով դնել, երկրորդ կեսը ուրիշ հաշվով:

Ֆնտզյան, Կորյունի հրատարակության մեջ, էջ 76, ուրիշ հաշիվ է անում Հազկերտի ութերորդը՝ անփոփոխ պահելու համար: Նա ենթադրում է, թե Կորյուն սխալ է իմանում Վոսմ Կրմանի թագավորած տարիների թիվը (6 փոխանակ 10), և Հազկերտ Ա-ին գահ է քարձարացնում 396 թվականին (փոխանակ 399-ի), որով Հազկերտի ութերորդ տարին (396+8=404) լինում է ճիշտ դպրության սկիզբը: Սրան ասում են ունքը շինելու տեղ աչքը հանել. փոխանակ ութերորդը վեցերորդ շինելու (մի՛ սխալ միայն), ենթադրում

է երկու սխալ: Բայց սրանով շատ բան է խանգարվում. այն ժամանակ Հազկերտ Ա-ի թագավորության 21 տարին էլ պետք է փոխել և դարձնել (396—421)՝ 25 տարի: Մենք հետո ցույց կտանք, որ Կորյունի բոլոր թվերն էլ ճիշտ են, միայն Հազկերտի օրեր-տոհմը պետք է դարձնել վեցերորդ:

4. Կարևոր է ճշտել, թե երբ Կորյուն ասում է գրի գյուտի սկիզբը (աղարթութիւն Հայոց), ո՞ր գիրն է հասկանում, Դանիելյան թե Մեսրոպյան: Այս կետը կարևոր է նրա համար, որ իմանանք, թե այն 404 թվականը, որ վերևում նշանակեցինք իբրև գրերի գյուտի թվականը, իրական ո՞ր դրի համար է:

Կորյունի խոսքերից և նրա համահավաք տեղեկությունից ոլինչ չի հասկացվում, նա պարզապես ասում է թի դպրութենէն Հայոց մինչև ցվախնան սրբոյն՝ ամբ 35... և զբարութեան Հայոց յութերորդ ամէ Յազկերտի առաջ սկիզբնս:

Այս հարցով ատանձնապես զբաղվել է Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (Սևրարատ, 1912, էջ 505): Նա ասում է. «Երի գյուտի պատմությունը տեական գործողություն է, ի՞նչ մոմենտն էին համարում նախնիք, հատկապես հինգերորդ դարում, այդ գործողության սկիզբը, որից և հաշվում էին այդ գյուտի տարիները»: Ապա, աչ ու ձախ որոնումներ անելուց հետո, գրի գյուտի սկիզբը համարում է Դանիելյան գրերի Վաղարշապատ րեբվելը 405 թ. փետր. 25-ն (տե՛ս էջ 512): Մրա համար տալիս է երկու ապացույց, այն է Կորյունի և Փարպեցու վկայությունները: Կորյունի համար ասում է սեկզբնակետը, որից հաշվում է Կորյուն հայ դպրության տարիները՝ Դանիելյան տառերի Վաղարշապատ րեբվելու և Վոսմշապուհի թագավորության հինգերորդ տարիներն են, այն է, ինչպես տեսանք, 405-ը» (Սևրարատ, էջ 505—506): Իսկ Փարպեցու համար մեջ է բերում այն փաստը, որ նա հայերեն գիր ասելով հասկանում է միայն Դանիելյան գիրը և ամենեին չի էլ հիշում ո՞չ Մեսրոպի Ասորիք վնալը, ոչ այնտեղ տառեր հնարելը և այլն: Ըստ Փարպեցու, Դանիելյան նշանագրերն են սկիզբ և վերջ ամեն բանի:

Բայց ինչպես քիչ առաջ տեսանք, Կորյունի ասածների մեջ ո՞չ մի ակնարկ չկա այն մասին, թե դպրության սկիզբը ո՞ր տեղից պետք է հաշվել: Նա միայն ասում է, թե դպրության սկզբից մինչև Մեսրոպի մահը 35 տարի է: Գալով Փարպեցուն, շատ երկար ենք խոսել նրա մասին: Հիշենք այստեղ Մարկվարտի որակումը. «Ղազար արժանի է սատարիկ կշտամբանաց այս փորձին համար, զոր պետք ենք իբրև պատմական ան-

պատկառ խարդախություն մը մատնանիշ ընել»:

Դիտենք որ Դանիելյան գրերը բերվեցին Վոսմշապուհի երրորդ տարին, իսկ Մեսրոպ հնարեց հայերեն գրերը Վոսմշապուհի վեցերորդ տարին: Եթե մենք ճիշտ կերպով իմանալինք Վոսմշապուհի գահակալության թվականը, անմիջապես կարող էինք հետևել նաև թե՛ Դանիելյան գրերի, թե՛ Մեսրոպյան գրերի և թե՛ հայ դպրության սկիզբը: Մեսրոպյան գրերի և թե՛ հայ դպրության սկիզբը նախորդության ճիշտ թվականները, Բայց քանի այն է, որ Վոսմշապուհի թվականն է անստույգ և հանվում է միայն գրերի գյուտի հաշվից: Այնպես որ եթե Կորյունը դպրության սկիզբը համարում է Դանիելյան գիրը, ուրեմն Վոսմշապուհի գահակալությունը եղել է 402 թվականին: Այս թվականը ձեռք ենք բերում այսպես. Մեսրոպի մահվան թվականից (439) հանում ենք 35 տարի (դպրության սկիզբը), ստանում ենք 404, որ է Վոսմշապուհի երրորդ տարին, որից հետո գնալով 2 տարի, ստանում ենք 402՝ Վոսմշապուհի գահակալության սկիզբը կամ առաջին տարին: Իսկ եթե Կորյուն դպրության սկիզբը համարում է Մեսրոպյան գիրը, ուրեմն Վոսմշապուհի գահակալությունը եղել է 399 թվականին, 404-ը համարելով նրա վեցերորդ տարին:

Այս երկուսից մեկն ու մեկը ճշտել և ստուգել առ այժմ անկարելի է:

Բայց ես կարծում եմ, որ Կորյուն գրերի գյուտ և դպրության սկիզբ ասելով հասկանում է Մեսրոպյան գիրը (և ոչ Դանիելյանը), Դանիելյան գիրը փուշ դուրս եկավ. և երկու տարվա փորձից հետո դեն գցեցին. «Ելետ այնորիկ դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հողս ասանալին, և նմին եյս խնդրէին ժամանակս ինչ» (Կորյուն) ի՞նչ բանի համար են Մեսրոպի և իր աշխատակիցների թղաղօթս և զտքնութիւնս և զպաղատանս արտասուալից, զխըստամբերութիւնս, զհոգս զաշխարհահեծս: Ի՞նչ բանի համար է կրկնում մարգարեի խոսքը, թե «Յորժամ հեծեծեսցես, յախճամ կեցցես»: Ավելացնենք սրա վրա «և այնպէս բաղում աշխատութեանց համբերեալ վասն իւրոյ ազգին բարեաց ինչ օճան դտանելոյ: Որում պարգևէր իսկ վիճակ յամենաշնորհողէն Աստուծոյ, հայրական յափուն ծնանել ծնունդս նորոգ և սքանելի սուրբ աջովն իւրով, նշանագիրս հայերէն լեզուինս» (Կորյուն):

Չեմ խոսում այն հիացական համեմատության վրա, որ անում է Կորյուն՝ Մեսրոպին՝ տառերը ձեռքի՛ն՝ նմանեցնելով աստվածատես Մովսեսին, որ Տասնարանյա պատվիրանով իջնում էր Մինա սարից. «Երնդ մեծին Մովսէսի, ընդ աստուածախօսին, սքանելիագործին նմանեցուցեալ հասասարեացս: Ինչի

համար են այն օրեր տևող տոներն ու հանդեսները, որով նախարարներն ու ամբոխը զննում, ուրախանում են: Վերջապես ինչի՞ համար է այն հրճվալի նկարագիրը, որ տալիս է Կորյուն, թէ «այլնմ ժամանակի երանելի և ցանկալի աշխարհս Հայոց, անպայման սքանչելի լինէր... Անդ էր այնուհետև սրտալիր ուրախութիւն և ակնվայել տեսիլ հայելուն...», և այսպես երկու էջ ներքոջ ու զովասանք:

Այս բոլորը Մեսրոպյան գրի համար է և ո՛չ թե Գանիկյան:

Ասում են մինչև անգամ, թե Քարզմանչաց տներ, որ ամեն տարի տոնում է Հայ Եկեղեցին, Ռահ գետի հանդիպման հիշատակն է:

Այսպիսով մենք կարծում ենք, որ հայ գպրութեան սկիզբը 404 թվականն է, Մեսրոպյան գրերի գյուտը Վոսաճապուհի վեցերորդ տարում (Վոսաճապուհը գահակալել է 399 թվականին), հետևաբար Գանիկյան գրերը Հայաստան են եկել 401 թվականին, այն է Վոսաճապուհի երրորդ տարին:

5. Հայերեն տառերի գյուտի թվականը համարվել է սովորաբար 404 թվականը: Այս հարցի վերաբերմամբ մի ցնցող հոդված հրատարակեց Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը «Արարատ» ամսագրում, 1912, էջ 499—514, որով հերքում է այդ թվականը և զնում 1 ութից մինչև տասներկու տարի ավելի ուշ, 412—416 թվականին: Նա հիմնվում է ասորոց եպիսկոպոս Ռարուլասի վրա: Այս նշանավոր մարդը գահակալեց 412 թվականին: Եթե Մեսրոպ Եղեհիս գնալով ընդունվեց Ռարուլաս եպիսկոպոսից, այդ ընդունելությունը կամ հանդիպումը չէր կարող 412 թվականից առաջ լինել, բայց այդ կարող էր լինել նաև 412-ից հետո («Արարատ», էջ 509), «Այդ թվականից առաջ, մեր ունեցած տեղեկությունների հիման վրա, անհնար է դնել Մեսրոպյան տառերի գյուտը: Թերևս այդ գյուտը ասորական հետևյալ տարումն է (412 սեպտեմբեր—413 սեպտեմբեր). բայց հավանորեն ոչ դրանից ավելի ուշ» («Արարատ», էջ 513): Զորս տարի էլ հաշվում է Սամուսատ գնալու, Հոուփանոսի պնակիրտը պատրաստել տալու և Առակաց գիրքը թարգմանելու համար և վերջապես 416-ին վերագրվում է Հայաստան:

Այսպիսով, ըստ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի, բուն Մեսրոպյան գրերի գյուտի թվականն է 412—416 քառամյակը («Արարատ», էջ 513): Այս 416 թվականին է, որ Մեսրոպ վերագրվում է Հայաստան:

Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածին նման մի հոդված էլ ունի Լ. Հ. Քորոսյան («Բազմավեպ», 1922, էջ 99—104), որի վերնագիրն է «Կորյան հիշած Բարիլաս եպիսկո-

պոսը (Եղեհիս Ռարիլաս կամ Ռարուլաս հայրապետը)»: Այստեղ հոգվածագիրը մի տարի էլ առաջ քշելով հայոց գրերի գյուտի թվականը, դարձնում է 413. «Ս. Մեսրոպ երթալու պարագան՝ մեր նշանագրերու գյուտին համար, և Ռարուլասի եպիսկոպոսանալուն թվականը, երկուքն ալ պատմականորեն ճշտված և հաստատված, վերջնականապես և անվիճելիորեն կհասցնեն մեր այրուրենի գյուտին թվականը մինչև 413 տարին» («Բազմավեպ», 1922, էջ 100ա): Իսկ եթե լսենք Peeters-ին («Revue des études arméniennes, IX, էջ 209») «Ռարուլասը Եղեհիսի գահի վրա բարձրացած չէր 412 թվից առաջ և շատ հավանաբար 414 թվի վերջումն էլ դեռ բարձրացած չէր» (այս մասին խոսել է «Recherches de science religieuse», հատ. 18, 1928, էջ 178—203): Այս հաշվով գրերի գյուտի թվականը պետք պիտի լինի քշել ուրեմն դեպի 415 թիվը...

Հակառակ եմ Գ. Տեր-Մկրտչյանի ենթադրության և պահում եմ 404 թվականը հետևյալ պատճառաբանություններով.

Հակառակ իր զգայացունք ընույթին, Գալուստ Տեր-Մկրտչյանի հոդվածը անուշադիր մնաց մեր բանասերների կողմից: Նրանից առաջ Իսահակ Հարությունյան («Հայոց գիրք», էջ 188) Saint-Martin-ի միջոցով ծանոթանալով Ռարուլասի թվականին, ամենայն հանգստությամբ ասում է. «Այս անձնավորությունը չի կարող նորենացու հիշած Ռարիլոսը լինել, որովհետև գրի գյուտը տեղի ունեցավ 412 թվից ութ տարի առաջ—402 թ. ա. Գ. Տեր-Մկրտչյանից շատ ավելի առաջ էր նաև Մարկվարտ, որ իր «Պատմություն հայկական նշանագրերու աշխատության մեջ» («Հանդես ամսօրյա-ի մեջ տպված 1912 թվականին, բայց Քանանյան մրցանակին արժանացած 1905 թվականին») ասում է. «Ռարիլաս անուն եպիսկոպոս մը սակայն այս ժամանակաշրջանին մեջ ծանոթ չէ: Ռարիլասը պետք է ընթեռնույ Ռարիլաս, որ սակայն 411/12-ին եպիսկոպոս եղավ և մեռավ 8 ար 746=8 օգոստոս 435, Իսկ 398 նոյեմբեր 23-ին մինչև 409 օգոստոս 1 Ուհայի Աթոռ կգրավեր Պեկիդա: Ուրեմն հոս անտարակույս ժամանակագրական վրիպակ մը գոյություն ունի, որ սակայն պատմական իրողություններով շատ դյուրավ կմեկնվի» (էջ 58): Ռարուլասի մասին խոսում է դարձյալ Նահապետյան («Բազմավեպ», 1913, էջ 136). Նա գիտե, որ Ռարուլասը Եղեհիսի եպիսկոպոս է եղել 412—435 թվերին, բայց «կարող է հանգիստ յուր տարեթիվն պահել ամուր: Իսկ ժամանագրական անտեղուկյան համար տալիս է հետևյալ շատ գեղեցիկ բացատրությունը. «Եթե Կորյուն չի հիշատա-

կեր դաս (= Եղեհայի ժամանակակից Պեկիդա եպիսկոպոսին), պետք է բնական մտաբանության տալ այն մեր թարգմանիչներուն հղեկա երկերաց, որոնք գեղեցիկ հյուրասիրութիւն ընդունելով Բարիաս եպիսկոպոսն, որ թարմ տպավորութեան տակ խոսելով իրենց վարդապետի Մեսրոպի ժամանցը Եղեհի մեջ, կարծել տված է, որ 404-ին Ռարիլասն արդէն եպիսկոպոս եղած էր Եղեհային:

Գրեթէ նույն պատճառարանութեամբ խոսում է նույն նյութի մասին Գ. Յնտզլյան (առանց սակայն հիշելու Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգվածք, որին թերևս ծանոթ չէր, ինչպես նաև նահապետյանի հոգվածք), իր հրատարակած Կորյունի մեջ, էջ 83: Ահա իր բառերը. «443—444-ին իր մատենիկը դրող Կորյուն հավաստիորեն չէր գիտեր Եղեհի եպիսկոպոսներուն ժամանակագրութիւնը, բայց իր գրութեան ժամանակին ամենն մոտ է կրկար ստան Եղեհի եպիսկոպոսութիւնը բրած այս բարձր և նշանավոր եկեղեցականը համարել է եպիսկոպոս եղած ըլլալ 404-ին և, երբ Մատուց գնաց ՀԱտորիս ներկայանալ Եղեհի եպիսկոպոսին... Ինչ որ ալ լինի, անկարելի է հայ այբուբենի գլխաւոր եպիսկոպոսութեան ստույգ թմականին հետ միարանելու համար՝ դնել այնքան ուշ որքան է 412»:

Բարիլասի մասին խոսում է նաև Ակիւնյան («Շանդուկ մատուց», 1935, էջ 514), որ Կորյունի այս բարձր պարգապես սխալ է համարում և ուղղում է Պակիդա, որ նույն ժամանակ Եղեհայի եպիսկոպոսն էր: Թեև Ակիւնյան չի հիշում, բայց նրանից 3 տարի առաջ նույնպիսի ուղղում առաջարկել էր Թորոսյան («Բարձրագիտ», 1932, էջ 260), բայց փոխանակ գրելու Պակիդա. արևմտյան տառագրութեամբ գրում է Քալիդա: Եթէ Կորյուն ուղեւոր հիշատակել Ռարիլասին, ասում է Ակիւնյան, նախ՝ ստորական անունը հունական վերջափորութեամբ լպիտի տար, երկրորդ՝ լպիտի տառագրակը Ռարուաս, այլ ճաբբուղա, ինչպես ունի Rufinus = Նոուփինոս, աղավաղված Նոուփանոս:

Երկր չէ, որ ասորի Ռարբուլա պիտի տար հայերեն Նոարբուլա. նախաձայն ու տալիս է հայերեն նո՝ միայն հունարեն բառերի մեջ, ինչպես Նոուփանոս. իսկ պարսկերեն և ասորերենի rahbona > ռարունս թրավականա և Ռեշաինա > Ռաշայենա (հատուկ անուն): Մյուս կողմից ասել, թէ Պակիդա կարող էր գրչի սխալով դառնալ Բարիլաս՝ դուր երևակայութիւնն է:

Արդ, Կորյունի մեջ Բարիլասի անունը հետին հավելված է: Կորյուն, ընայած որ մի քանի անգամ առիթ է ունենում հիշելու այդ

եպիսկոպոսին, բայց միայն մի անգամ տալիս է նրա անունը. «Ընդդէմ լինէր սուրբ եպիսկոպոսացն, [որոց առաջնայն Բարիլաս անուն և երկրորդին Ակակիոս,] հանդերձ կղերականօքն և իշխանօքն քաղաքին պատահեալ» (Կորյուն): Մյուս դեպքերում տեսեք ինչ ձևերով է հիշում. «Եւ պապ հրածարեալ յեպիսկոպոսացն սրբոց... և հրածարեալ ի նոցանէ հանդերձ ամենայն իրովքն, բերէր առ եպիսկոպոսն Աստուգ: Որ յորոշ նախընկալն նղև, առաջի արկեալ նոցա զերշահագիրսն աստուածատուր. վասն որոյ բազում իսկ գովութիւնք յեպիսկոպոսաց սրբոց և յամենայն եկեղեցեաց բարձրանալին»: Այս բոլոր խոսափուկ ձևերը հետաքրքիր են, մանաջանդ երրորդը. «Նա որ որոնցից որ առաջին անգամ ընդունվեց, նրանց ներկայացրեց գրերը»: Մենք արդէն ցույց ենք տվել, որ Կորյունի մեջ հետին հավելված է Մալիտինի Ակակիոս եպիսկոպոսի անվանումը: Այս խոսափուկ և տարօրինակ հիշատակութիւններն էլ ցույց են տալիս, որ Կորյուն նույն եպիսկոպոսներին անունը չգիտեր: Եվ եթէ առաջին հիշատակութեան մեջ էլ անկյունավոր փակագծի մեջ առնված մասը հանձնեք, նախադասութիւնը ամենեւին լպիտի կազար:

Իր ասածը հաստատելու համար Գ. Տեր-Մկրտչյան մի ուրիշ հնարագետ միջոցի էլ է գիտում: Կորյուն Գանիկյան նշանագրերը բնորոշ է համարում Վոսմշապուհի հիւշկերտի տարին, փորձարկութեան համար տալիս է երկու տարի, հետո Մեսրոպը մեկնում է Միջագետք Վոսմշապուհի դարձյալ հիւզերտի տարում և վերադառնում է Վոսմշապուհի վեցերորդ տարում: Գ. Տեր-Մկրտչյանն ասում է, որ այս վեցերորդ ընթերցվածը շատ հին է և դժվար է փոփոխել կամ փոխել: Այնուամենայնիվ ինքը փոխում է և վեցերորդ դարձնում է ԺԶ (16): Սրա համար էլ հիշում է մի ճառերտիր, ուր այս վեցերորդ բառից առաջ բաց տեղ է թողված, պակասը լրացնելու համար («Արարատ», էջ 511): Ենթադրեմք, թէ Կորյունի բնագրում բոլոր թվերը թվանշանով էին դրված և ոչ թէ բառերով, որովհետև հակառակ պարագային կարելի լպիտի լինէր այնպես հեշտութեամբ վեցերորդ վեշտասաներորդ դարձնել, ինչպես անում է Զ—ԺԶ: Բայց ի՞նչ է անում Մեսրոպ Միջագետքում ամբողջ ինը տարի: Գ. Տեր-Մկրտչյան Գանիկյան գրերի Հայաստանի բերվելու դնում է 405 թվականին, Վոսմշապուհի հիւզերտի տարին: Երկու տարի փորձ է կատարվում, դառնում է 407՝ Վոսմշապուհի յոթերորդ տարին, երբ Մեսրոպ մեկնում է Միջագետք: Վերադառնում է Վոսմշապուհի ԺԶ—16-րդ տարին, այն է 416 թվականին: 407-ից մինչև 416 ունենք 9 տարի, որից չորսը (412—416) դնում է Եղեհ-

սիւլի և Սամուսատի աշխատանքների համար. իսկ մնացյալ 5 տարի՝ն:

Ահա թե ինչպիսի՝ լաբիրինթոսի մեջ է գտնւում Ռարուպսի 412-ը. ահա թե ինչպե՛ս է «կործանվում և այդ հիմքի վրա մեծ խնամքով կառուցված շէնքը»:

Մեր մի հողավածում (Արմֆանի «Տեղեկագիր», 1941, էջ 169—170) ցույց տվինք, որ Կորյունի Երդ—ը պետք է կարգալ ո՛չ թե հիւնգերտղ, այլ ինչպես գրված է՝ երտղ-երկու տարվա փորձից հետո կունենանք հիւնգերտղ, ինչպես որ գրված է: Մենքուր մեկնում է Վոսմշապուհի հիւնգերտղ տարում և վերադառնում է վեցերորդ տարում: Ուրեմն Միջագետքում մնում է մեկ տարի. և այսքանը բոլորովին բավական է մի գրադարան այցելելու, մի այրուրեն հնարելու, մի պնակիտ պատրաստելու և Առակաց գրքի նման մի փոքրիկ գիրք (ունի ընդամենը 60 էջ ութթածալ) յորս հոգով (Մենարուպ, Հովհան, Հովսեփ, Հուսիֆանոս) հայերենի թարգմանելու և գրքի առնելու համար:

Գ. Տեր-Մկրտչյանի հետ մեր հարցը փակելուց հետո անցնենք Աղոնցին, որ «Հանդես ամսօրյա», 1925, մայիս—նոյեմբեր, մի ընդարձակ ուսումնասիրություն ունի Մենարուպի ասյ շրջանի գործունեության մասին: Գնք խոսում Քորոսյանի մասին, որովհետև «Բազմավեպ», 1932, էջ 259—260, հրատարած իր նախկին կարծիքից (Բարուպսից և 413-ից), գրերի գյուտը դնում է 407 թվականին:

Իր ուսումնասիրության մեջ (հատկապես տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», էջ 435—436), Աղոնց, որ տեղյակ չէ ո՛չ Գ. Տեր-Մկրտչյանի հոգավածին և ոչ էլ Քորոսյանի, ո՛չ միայն մեջ է քաշում Ռարուպին (412—435), այլև Ակակին, որ Ամիդի եպիսկոպոս էր 419—420 (sic) թվականից սկսած՝ նա եզրակացնում է, որ Մենարուպի հանդիպումը նրանց հետ չէր կարող լինել ո՛չ ավելի առաջ 420-ից և ո՛չ ավելի ուշ 435-ից: Ուրեմն այս միջոցին պիտի ընկնէր գրերի գյուտը, հետևաբար Կորյունի աված թվականը սխալ է:

Երևույթը Աղոնց որակում է «ծամանակական անհեթեթություն» անունով:

Ավելի հետո, ուսումնասիրության վերջին մասում (էջ 535), Աղոնց, ընդունելով հանդերձ, որ 406 թվականից առաջ արդեն տառերը գտնված էին, երկրորդ անգամ ճամբորդել է տալիս Մենարուպին Միջագետք՝ 420—425 թվականներին, այս անգամ զուտ կրոնական նպատակներով՝ նեստորական դավանանքի գործով:

Զարմանալին այն է, որ Աղոնց խաբեքա է համարում Կորյունին կամ ծածկամիտ և Մենարուպի այս ճամբորդությունը, որին բոտ Աղոնցի Կորյունն էլ մասնակից ու գործակից էր, թարցրած է համարում: Ինչո՞ւ պիտի թարցնեն Կորյուն այդպիսի մի բան, որի

նպատակը Եփեսոսի ժողովի դադափարների պաշտպանությունը և ուղղափառ հավատի ջատագովությունն էր:

Բայց Աղոնց գրերի գյուտի իբրև «որոշ և դրական տարեթիվ» դնում է 383—392 տասնամյակը (տե՛ս «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 531), իր պատճառաբանությունը հետևյալն է.

Հունաց Փոս պատրիարքը (ծնված 820 թ.) թողել է մի հիշատակություն, թե Քենդորոս Մուպունեստացին իր քահանայության ժամանակ գրել է երեք ճառ պարսից կրոնի դեմ և պաշտպանել է քրիստոնեական հավատը: Այդ ճառերը ուղղված են եղել Հայաստանի քորեպիսկոպոս Մաստուրիոսին:

Քենդորոս Մուպունեստացու կյանքը և գործունեությունը շատ հայտնի է մեզ: Նա ծնվել է Անտիոքում 350 թվականին. քահանա է ձեռնադրվել 383 թվականին, իսկ 392 թվականին Կիլիկիայի Մամեստիա քաղաքի եպիսկոպոս է նշանակվել. իր քահանայությունը (Անտիոքում) ընկնում է 383—392 տասնամյակին: Եպիսկոպոսական պաշտոնը վարել է 36 տարի և մեռել է 428 թվականին՝ 78 տարեկան հասակում: Իր գրական ու քարոզչական նշանավոր գործունեությունը չի հետաքրքրում մեզ: Այս Քենդորի աշակերտն էր Ռուփին քահանան, որ 399 թվականին Հռոմ գնաց և եղավ հիմնադիր Պելագիական կողմած վարդապետության:

Աղոնցը այսպես է դատում. 1) «Մեզ թվում է, որ այս Ռուփինը ուրիշ անձն չէ. եթե ոչ այն գրիչ Հուսիֆանոսը, որը հիշվում է գրերի գյուտի պատմության մեջ» (առաջին ենթադրություն): «Հանդես ամսօրյա», 1925, էջ 441): 2) «Եթե Քենդորի աշակերտը իբրև սոսկ գրիչ մասնակցում է գյուտին, հարկավ, նրա ուսուցիչն ավելի շոշափելի նպաստ պիտի բերած լինէր նույն խնդրին» (երկրորդ ենթադրություն): 3) Մենարուպ, «որ իր երազների համար շրջել էր Մելիտին, Ամիդ, Սղեսիա, Սամուսատ, այցելել էր և Ակակին, Ռարուպին, մյուս Ակակին, Միլիտինի եպիսկոպոսին, այլև Սամոսատի եպիսկոպոսին, մի խոսքով Հայաստանի սահմանակից նշանավոր հոգևոր գործիչներին, նա չէր կարող զանց առնել այն շրջանի ամենից հեղինակավոր և գիտնական եկեղեցական հոր՝ Քենդորոս Մամունեստացուն» (երրորդ ենթադրություն): 4) «Անակունեելի չէ ընավ, որ Քենդորի ծանոթ հայազն եպիսկոպոս Մաստուրիոսը լինի Մաշտոցը» (չորրորդ ենթադրություն):

Այս բոլորից հանկարծ եզրակացնում է թե Մենարուպ հայերեն տառերը հնարեց 383—392 թվականներին:

Գեղեցի՛կ թռիչք...

Ընդունենք յորորդ ենթադրությունը իբր ստույգ և հավատանք, թե Մաստուրիոսը

մեր Մաշտոցն է, Ի՛նչ իրավունք ունենք Մամեստիայի եպիսկոպոսի աշակերտ Ռուփին քահանային նույնացնելու Սամուատի գրիչ Հռուփանոսի հետ, երբ այլուստ գիտենք, որ Հռուփանոսը հետո եղավ Սամուսատի եպիսկոպոս (440 թ.)։ Արանով ընկնում է առաջին ենթագրությունը և իբրև նրա հետևանք նաև երկրորդ ենթագրությունը, որ արգեն ո՛չ մի քնական կապ չունի նրա հետ։ Մեսրոպ զնաց Ամիդ, որովհետև ճանապարհի վրա էր, գնաց Եղեսիա՝ գրադարանը պրպտելու համար, դնաց Սամուսատի՝ զեղազրի համար. իսկ Ի՛նչ գործ ունեք Ասորիքի Անտիոք քաղաքում։ Սրա հարակցությամբ՝ Մեսրոպ ծանոթացել էր Ամիդի, Եղեսիայի և Սամուսատի եպիսկոպոսների հետ, իբրև ճանապարհի վրա եղած պաշտոնական անձանց. իսկ Ի՛նչ գործ ունեք Անտիոքի Քեոզորոս քահանայի հետ (որ հետո Մամեստիայի եպիսկոպոս եղավ)։ Քեկուզ նա շատ գիտնական մարդ լինելու Եվ հետո, Մեսրոպ զնաց Անտիոք՝ Քեոզորոսի մոտ, թե՛ Քեոզորոս եկավ Մեսրոպի մոտ (Եղեսիա կամ Սամուսատ)։ Այս բոլորը հարցեր են, որոնց պատասխան է պետք։ Փոտի գրածը այն է առում, թե Քեոզորոսը մի պիք է գրել մոզական կրոնի դեմ և ուղղել Մաշտոցին։ Այս է ամբողջ եղածը։ Կարելի՞ է միթե սրանից հետևել, թե ուրեմն Մեսրոպ գրերը հնարել է Քեոզորոսի օգնությամբ և հենց նրա քահանայության 383—392 թվականներին, երբ գրած պիտի լինի մոզական կրոնի դեմ այն երեք ճանորը։

Այսպիսի եզրակացություն հակառակ է քանական դատողության։ Ուրախ ենք, որ Ալիևյան ևս («Շահնղես ամսօրյա», 1935, էջ 515) տեսել է Ազոնցի այս անտեղի վարմունքը և պահանջում է, որ սշափավոր լինի իր անհեթեթ եզրակացությանց մեջ»։ Ամենից ղվարձալին այն է, որ Ազոնց, հայտնի չէ գիտությամբ թե անգիտությամբ, եղծում է Ակակի եպիսկոպոսության թվականը և 400-ի փոխարեն զնում է 419—420, որպեսզի Մեսրոպին բերի Միջագետք այս թվականին..

6. Մեսրոպի և Սահակի մահվան թվականների մասին առարկում է Գ. Տեր Մկրտչյան («Արարատ», 1912, էջ 500)։ Խոսելով Նորայրի քննության մասին, («Ստույգ թուականք մահուան Սրբոյն Սահակայ և Սրբոյն Մաշտոցի», տե՛ս «Կորիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», էջ 386—390), գտնում է, որ սխալ է հիմնվել շաղկերտ Բ-ի գահակալության այն թվականի վրա, որ տալիս է նյուդեքեն (438). «Ես չգիտեմ հարգելի հայկաբանը կարգում է գերմաներեն թե ոչ, ապա թե ոչ խորհուրդ

կտայի դիմել իսկական նյուդեքեն»։ Այսպես է առում հոգվածագիրը հայարտ ձևով, իբր թե ինքը շատ գիտենար գերմաներեն և կամ թե նորայրը անկարող լիներ Եվդիայում մի գերմանագետ գտնելու։ Ապացույց է տալիս, որ ըստ նյուդեքեի ցուցակի պարսից թագավորները գահակալում են խումբ-խումբ, վերից վար, առանց ընդհատման սեպտեմբերի 26-ին, 22-ին, 14-ին, 13-ին, 9-ին, 5-ին, ապա օգոստոսի 19, 18, 16, 14, 8, 4 և այլն և այլն։ «Այդ ինչպիսի խելոք և քննադատներին նեղութուն չպատճառող թագավորներ են», քացականչում է հոգվածագիրը։ Ապա ավելացնում. «Փոքրին ավելի ծանոթություն պարսկական իրականության՝ պիտի համոզեր հարգելի նորայրին, որ այս կանոնավոր թվերի շարքը չէ կարող գահակալության օրեր ցույց տալ, այլ զրանք բոլորովին նման մեր շարժական տոմարին՝ նավասարդի օրերն են»։ Այնուհետև քացատրելով, որ պարսիկները թագավորի գահակալությունը հաշվում էին ո՛չ թե գահ նստած օրից, այլ նավասարդից, նորից քացականչում է. «Ուրեմն և հիմնովին պիտի հերքված համարել նորայրի հավատածը... կործանվում է և այդ հիմքի վրա մեծ խնամքով կառուցված շինքը»։ Ափսո՛ս...։

Այս կործանումից հետո Ի՛նչ թվական է տալիս. «Շաղկերտ առաջինի (ուզում է տեսել սերկրորդի)»... գահակալության... տարին... կարող է պատահած լինել և 438-ին և 439-ին»։

Բայց մենք վերը ցույց տվինք, որ 438-ն է ճիշտը։

Ստուգելու համար Սահակի և Մեսրոպի մահվան թվականը, հոգվածագիրը օգնության է կանչում «Պատմութիւն վասն Սրբոյն Սահակայ», որ հետին շրջանի մի գործ է, գրված Խորենացուց հետո և 850 թվից առաջ։ Այստեղ Սահակի մահվան օրը նշանակված է «Հինգշաբթի»։ Տոմարական հաշիվներով կարելի է ստուգել, որ նավասարդի 30-ը (=7 սեպտեմբերի) հինգշաբթի է ընկնում 439 թվականին, ուրեմն այս թվականին էլ վախճանվել է Սահակ և հետևաբար Մեսրոպ էլ 440 թվականի փետրվարի 17-ին (տե՛ս Dulaurier, «Recherches sur la chronologie arménienne», Paris, 1859, էջ 135—136, ծան. 40)։ Սահակի մահը չի կարող լինել 438-ին, որովհետև 438-ի սեպտեմբերի 7-ը ընկնում է շրեքշաբթի։

Հաշիվը և դատողությունը շատ ճիշտ է. բայց Ի՛նչ վստահություն Սահակից ու Մեսրոպից մի-երկու դար ուշ եկող հեղինակի տված այսքան մանր տեղեկություն վրա, երբ այլուստ պիտենք և հաստատում ենք, որ Մա-

հակի մահը 438-ին է։ Այս նյութով զբաղվել է նաև Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, էջ 321, և ահա թե ի՞նչ է ասում. «Թեպետ Մահակի հետին ժամանակաց ներրողարան մը յաուր ճիճզարաթուը կրսն, սակայն ժամանակակիցներենն ո՛չ մեկը յոթնյակի օր չի հիշեր, և մեր եզրակացությունը կարգարանա (ինքը գնում է լոբեշաբթի) տոմարական կանոններու հիմամբ կազմված հաշիվով»։

Մահակի ներրողարանը անշուշտ նավասարդի 30-ը կամ սեպտեմբերի 7-ը իր իմացած որևէ ժամանակի համեմատ է հաշվել և թերևս այն տարով՝ երբ զրել է իր ներրողը։ Մեպտեմբերի 7-ը հինգշաբթի է դալիս ամեն մի դարում 18 անգամ. օրինակ, հենց Ե դարում այդ օրը հինգշաբթի է լինում 400, 405, 411, 416, 422, 428, 433, 439, 444, 450, 456, 461, 467, 472, 478, 484, 489 և 495 թվականներին։

7. Այժմ ուզում եմ քննել Կորյունի համահավաք տեղեկությունը, որ վերևում ի նկատի ունեցանք մի քանի անգամ և որի մեջ ոմանք մի քանի ուղղումներ են մտցնում՝ անարդար կերպով։

Մեջ եմ բերում հատվածը մաս առ մաս, ամեն մեկին կցելով իմ քացատրությունը։

ա) Եւ արդ լինի համար հաւատոց երանելոյն ամբ Բառասուն և ճիճգ։

«Համար հաւատոց» ասելով Կորյուն հասկանում է Մեսրոպի կրոնավորական կյանքի հաշիվը. Մեսրոպի մահը դեռևս 439 թվականին, սրանից 46 տարի հանած կլինի 394, ուրեմն նրա ձեռնագրության տարին է 394, Նորայր (սԿորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք) և Ակիկյան (սՀանդես ամսօրյա, 1935, էջ 543) այս 45-ը դարձնում են 47. քնականար ն է կարող էր հեշտութամբ դառնալ Խն, Երկուն էլ ամենեին չեն պատճառարանում, թե ինչու՞ 47 և ոչ 45. քայց պատճառը անշուշտ ներքեի գ և և կետերն են, որ սխալ են հասկացել և որ կարելի է հեշտութամբ հարգարել։ Օրմանյան (սԱզգապատում, Ա, էջ 267) և Ֆնտղյան էլ (էջ 76) գնում են Մեսրոպի ձեռնագրությունը 394, Ինքնին հասկանալի է, որ Մեսրոպի արքունական ծառայությունն էլ վերջացած պիտի լինի սույն 394 թվականին։

բ) Եւ ի ոպրութեճէն Հալոգ մինչև ցվախնեան Սրբոյն՝ ամբ երեսուն և ճիճգ։

Եթե Մեսրոպի մահը եղավ 439 թվականին և հայոց դպրութիւնից (գրերի գյուտը) մինչև այդ 35 տարի է անցել, ուրեմն գրերի գյուտը եղել է 439—35=404 թվականին։ Այս է Մեսրոպյան գրերի գյուտի թվականը (ինչպես վերը արդին երկարորեն քացատրեցինք)։ Այս թիվը համապատասխանում է Վոսմապուլուհի թագավորության 6-րդ տարուն, ուրեմն

և Վոսմապուլուհը նստել է 399 թվականին։ Վոսմապուլուհի երրորդ տարին Դանիելյան գրերը բերվել են Հայաստան, ուրեմն 401 թվականին։ Ըստ այսմ Մեսրոպի կրոնավորական կոչումից մինչև գրերի գյուտը (394—404) անցել է 10 տարի—(Ակիկյան, «Հանդես ամսօրյա», 1935, էջ 543, Կորյունի 35-րդ դարձնում է 32, առանց պատճառարանության)։

գ) Ուր համարին այսպէս։ Թագաւորեալ Դիսուճայ Պարսից արճայի ամս վեց և 3ագկերտի ամս Բաճ և մի։

Այստեղ Դիսուճ ասելով պիտի հասկանանք Վոսմ Կրման, իսկ Հագկերտն է Հագկերտ Ա. Վոսմ Կրման գահակալից 389—399 թվականներին, ուրեմն 10 տարի. Հագկերտ Ա 399—420 թվականներին, ուրեմն 21 տարի. Կորյուն ճիշտ է գրում Հագկերտի համար ամս Բաճ և մի, քայց Վոսմ Կրմանի համար ամս վեցը։ Նորայր սխալ համարելով ամս վեց-ը, ուղղում է ամս տասն, իսկ Ֆնտղյան կարծում է, թե Կորյուն սխալ դիտել այս երկու թագավորների թվականը՝ համարելով Վոսմին գահակալած 389 90-ից մինչև 396 և Հագկերտն էլ նրան հաջորդած 396-ին, մինչդեռ 399-ին է գահակալած։

Սխալվում են Նորայր և Ֆնտղյան. ուղիղ է Կորյուն, և ահա թե ինչու՞։

Եթե Կորյուն ըստ Ֆնտղյանի կարծած լիներ, թե Հագկերտ գահակալել է 396 թվականին, այսինքն 3 տարի ավելի շուտ, այն ժամանակ չէր տար Հագկերտին 21 տարի (որ է 399—420), այլ 24 տարի։ Ուրեմն սխալ է նաև ասել, թե Կորյուն Վոսմին թագավորած է կարծում 389—396՝ վեց տարի։

Հարց է, թե Կորյուն սորք համարին այսպէս ասելով, ի՞նչն է հաշվում. հայոց դպրութիւնը՝ տարիները, թե՞ Մեսրոպի սեւմար հաւատոց-ը՝ Տված թվերը հետևյալներն են. Դիսուճ 6 և Հագկերտ 21. երկուսը միասին 27. քայց այս 27 ո՛չ դպրութիւն 35 տարիներն են և ոչ հավատոց 45 տարիները։ Բոլոր թագավորները հիշված են, միայն չի հիշվում քնավ Վոսմ Ե, որ նստել է 420—438 թվականներին, այն է 19 տարի, ընթացք 45։ Սրանից հայտնի է լինում, որ Կորյուն հաշվում է Մեսրոպի կրոնավորական տարիները, ինչպես պիտի անի երկրորդ անգամ քիչ հետո (տե՛ս կետ Ե), սկսելով Վոսմ Կրմանի շորորդ տարուց, Վոսմ նստել է 10 տարի և Ե-թե Մեսրոպ նրա շորորդ տարին է ձեռնադրվել, ուրեմն Վոսմից մնում է դեռ 6 տարի։ Ուրիշ խոսքով, երբ Վոսմ մեռավ, Մեսրոպ 6 տարի էր որ ձեռնադրված էր։ Ահա այս է Կորյունի վեցը, որ բոլորովին ճիշտ է և երբեք չպետք է խախտել։ Պետք է միայն Կո-

բյուրի հիշյալ տողերի վրա ավելացնել սե փոստայ ամս ութնասանս:— Զարմանալի կերպով սխալ է հաշվում Ակիբյան (աշխատանքային ամսորյա», 1935, էջ 543) և Վոսա Ե-ին տալով 421 հունվարից մինչև 438 օգոստոս, դնում է 19 տարի (փոխանակ 18-ի և այն էլ ո՛չ լրիվ) և քստ այսմ կորյունի մեջ ավելացնում է սե փոստայ ամս ԺՊ: Մրա համար է, որ սխալ է հաշվում նաև Մեսրոպի աշխատանքային ամս 45-ը դարձնում է 47, հաշվելով նաև Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին:

դ) և յառաջումն ամի երկուրդ Յազկերտի օրոյով Վոսայ, վախճանեցաւ երանելին:

Վերը երկար խոսքերը և ցույց տվինք, որ Հազկերտ Բ գահակալել է 438 թվականին. իր առաջին տարին է 438—439. Մեսրոպի մահն էլ այս թվականին էր և կորյունի ավելի մանրամասն մի հաշվից երևում է, որ նա մտնել է 439 թվականի փետրվարի 17-ին:

ե) և արդ առնու համար ամս ցրոց սրոց հաշվող շրջադրում ամե Կոմանայ արևայի մինչև յառաջին ամե Երկուրդ Յազկերտի օրոյով Վոսայ:

Կորյուն մի անգամ արդեն հաշվել էր Մեսրոպի կրոնավորական տարիները (համար հաշվող. տե՛ս կետ գ) և դումարն էլ դրել էր 45 (տե՛ս կետ ա), Այստեղ ցույց է տալիս, թե 45 տարին ե՛րբ սկսեց և ե՛րբ վերջացավ: Մենք դիտենք, որ այդ տարիներն են 394—439, Այս 439 թիվը Հազկերտ Բ-ի առաջին տարին է, այ՛ն. բայց 394-ը Կրմանի շրջադրում էր Կրման գահ է նստել 389 թվականին. Կորյուն հաշվել է այսպես.

- 389—390 առաջին տարի,
- 390—391 երկրորդ տարի,
- 391—392 երրորդ տարի,
- 392—393 չորրորդ տարի:

Կրմանի գահակալությունը չորրորդ տարին լրացել է միայն 1—2 ամիս էր անցել անշուշտ, երբ Մեսրոպ կրոնավոր ձեռնադրվեց: Այս 1—2 ամիսը Կորյուն ի նկատի չառնելով, կոր հաշվով ասում է չորրորդը: Կորյուն սիրում է կոր հաշվել. օրինակ՝ Մահակ մեռել էր նավասարդի 30-ին, Մեհականի 13-ին. միջոցը անում է 5 ամիս 10 օր, բայց Կորյուն դնում է կոր թվով 6 ամիս, ավելի հաշվելով 20 օր: Այստեղ էլ նույնն է:

Բայց այսպես չի մտածել նորայր, այլ վերցրել է 392—393 թվականը (առաջին տարի Մեսրոպի կրոնավորության), ավելացրել Կրմանի մնացյալ 6 տարին, Հազկերտ Ա-ի 21 տարին, Վոսայի 18 տարին և Հազկերտ Բ-ի մի տարին, որով ստացել է 1+6+21+18+1=47 տարի և սրա համար էլ մի կողմից Կորյունի 45-ը փոխում է 4-ի (տե՛ս կետ ա) և մյուս կողմից չփոստանալ ամս վեցա՛ք:

դարձնում է 10 (տե՛ս կետ գ), Եթե Կորյուն 392—393 թիվը հաշված լիներ, չէր ասի սթաղափոքից Գիսմոնայ ամս վեց», այլ սեօթնա:

Յնագլյան էլ ուրիշ ձևով է առարկում նորայրի դեմ. նա Կրմանի թվականն է եղծում և դնում 390 (փոխանակ 389-ի). վրան ավելացնում է 4 և ստանում 394. բայց սա ճիշտ չէ, որովհետև նույնիսկ եթե եղծելով դնենք 390, չորրորդ տարին կլինի 393:

զ) և յպրոսեանն էջայց յուրերորդ ամե Յազկերտի առեալ սկիզբն:

Այս կետի վրա խոսել ենք վերևում. ընդունելով նորայրի սրբազրույթյունը վեցերորդ փոխանակ ուրերորդ-ի:

Յնագլյան այստեղ էլ դուրս է գալիս նորայրի դեմ և Կորյունի ուրերորդ-ը պահում է անփոփոխ, վերագրելով Կորյունին Ա-ի ուրիշ սխալ՝ իբր թե Կորյուն Հազկերտ Ա-ի գահակալություն թվականը 396 է կարծում. այն ժամանակ իրոք նրա ութերորդ տարին կլինի 404, որ է թվական զպրոսեյան հայոց: Մենք վերը ցույց տվինք, թե սխալ է Յնագլյանի այս կարծիքը և Կորյունի այս մի թվականը իրոք պետք է նորայրի հետ սրբագրել վեցերորդ:

Ե. Այս րուրդ քննություններից հետո և հիմնվելով նախորդ թվականների վրա, կարելի է որոշել մի քանի ուրիշ թվականներ էլ. Ե՛րբ եղավ թարգմանիչների երթը Պոլիս:

Այս հարցին պատասխանելու համար երկու կողմն ունենք. առաջին և վստահելի կովանն է Եզնիկի այն նամակը, որ նա գրում է Պոլսից իր ուսուցիչ Մեսրոպին, ուր հայտնում է նաև, թե տեղի է ունեցել Եփեսոսի ժողովը և այնտեղ եղավ և նենցել Եփեսոսի մոզոսի մոզովը տեղի ունեցավ 431 թվականի հունիսի 22-ին. Ուստի նամակը գրված է այդ թվականից մի քիչ հետո:

Երկրորդ կողմն է նորենացու այն տեղեկությունը, որ տալիս է թարգմանիչների մասին (նորենացի, Գ կ) և վերջը ավելացնում. «Որոց ընդունելութիւն ամենեցուն մեծապէս արար Մաքսիմիանոս եպիսկոպոսն Բիզանդացոց»:

Մաքսիմիանոս պատրիարքական գահն է բարձրացել նեստորի անկումից քիչ հետո. 431 թվականի հոկտեմբերին. և եթե նա է, որ մեծ ընդունելություն է ցույց տվել մեր թարգմանիչներին, ուրմն թարգմանիչները գնացել են Պոլիս 431-ին կամ մի քիչ ավելի ուշ. (Մաքսիմիանոս նստել է 431—431 թվականներին):

Ճիշտ այսպես է մտածում նաև նորայր (Կորին վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք», էջ 384—385) և թարգմանիչների երթը դնում է զույգ-զույգ. 431 կամ 432 թվականներին:

Բայց այս երկու կովանների մեջ մի փոքր հակասություն կա: Եղնիկի թղթից այնպես է երևում, որ նա 431 թվականի կեսից հետո չի գնացել Պոլիս, այլ անշուշտ մի քիչ էլ առաջ, այնպես որ Մաքսիմիանոս պատրիարքը չէր որ ընդունելություն պիտի ցույց տար նրան, այլ նեստոր: Բայց խորհնացին, եթե իրոք տեղյակ էր թարգմանիչների երթի՞նք ճիշտ ժամանակին, չէր կարող տալ նեստորի անունը: Հետևաբար դրե՞լ է Մաքսիմիանոսի անունը:

Այժմ տեսնենք թարգմանիչների վերադարձը:

Նորայր նույն տեղում գտնում է, որ թարգմանիչները վերադարձան 434—435 թվականին, որովհետև իրենց հետ բերել էին նիկիայի և Եփեսոսի կանոնները, Ս. Գրքի ընտիր մի օրինակ և Պրոկղի նամակը: Պրոկղ պատրիարք է նստել Մաքսիմիանոսից անմիջապես հետո 434 թվականին և մեռել է 447 թվականին: Իր թուղթը գրել է 435 թվականին, ուստի կարելի չէ դնել թարգմանիչների վերադարձը 434 թվականին, այլ միայն 435-ին:

Բայց ինչպե՞ս կարելի է ընդունել, որ Սահակ ու Մեսրոպ Եփեսոսի կանոնները ստանալու համար ամբողջ շուրս տարի (431—435) սպասեին: Սահակն ու Մեսրոպը (431—435) սպասեին: Սահակն ու Մեսրոպը (431—435) սպասեին: Սահակն ու Մեսրոպը (431—435) սպասեին: Սահակն ու Մեսրոպը (431—435) սպասեին:

Բայց թարգմանիչները գնացել էին Պոլիս նաև ուսանելու և թարգմանություններ անելու, ուստի եթե զրա համար էլ գոնե երկու տարի ժամանակ տանք, թարգմանիչների երթը ղեպի Պոլիս պետք է դնել 429 թվականին: Այս թվականին Եղնիկ արգեն Պոլսումն էր:

Բայց Եղնիկ իր ընկեր Նովսեփի հետ նախապես Եղնիկ էր ուղարկվել ասորերենից հայերեն թարգմանություններ կատարելու համար: Այս պատվերը կատարելուց հետո, նրանք իրենց թարգմանությունները ուղարկեցին Սահակին ու Մեսրոպին և առանց Հայաստան դալու՝ Պոլիս գնացին նույն գործով: Ուրեմն եթե մենք զրա համար էլ երկու տարի տանք, Եղնիկի և Նովսեփի երթը ղեպի Եղնիկ պիտի դնենք 427 թվականին:

Կորյուն (էջ 33) ասում է, թե Եղնիկի և Նովսեփի մեկնելուց հետո (ապա յետ ժամանակի ինչ ընդ մէջ անցելույս) ինքն էլ Ղևոնդի հետ ուղարկվեց Պոլիս: Երկուսը գնացին և միացան իրենց հին ընկեր Եղնիկին, որի հետ աշխատակցելուց հետո, նիկիայի և Եփեսոսի կանոնները և Ս. Գրքի ընտիր օրինակը վերցրած, վերադարձան Հայաստան, ինչպես ասացինք:

Ամփոփելով այս բոլորը, եզրակացնում ենք.

427 թվականին Եղնիկ և Նովսեփ գնում են Եղնիկ.

429 թվականին Եղնիկ և Նովսեփ Եղնիկից գնում են Պոլիս.

429 թվականին Կորյուն և Ղևոնդ Հայաստանից գնում են Պոլիս.

431 թվականին թարգմանիչները դառնում են Հայաստան:

Թարգմանիչների երթի մասին խոսում է նաև Peeters («Revue des études arméniennes», IX, 213) և շատ սխալ բաներ է ասում: Նախ՝ թարգմանիչների երթը դնում է 431-ից հետո. իրը թե այս ժամանակ է, որ Նովսեփի և Եղնիկի գնացին Եղնիկ, հետո էլ Պոլիս: Բայց ինչպե՞ս կարելի է 431-ից հետո ուղարկել Եղնիկ, հետո էլ Պոլիս, երբ Եղնիկ արգեն 431-ին Պոլիս է և այնտեղից նամակ է գրում իր ուսուցիչ Մեսրոպին:

Երկրորդ՝ ծագողով և անհավատության մեջ է վերաբերում Կորյունի այն խոսքին, թե Նովսեփի և Եղնիկի ուղարկվեցին Եղնիկ՝ ասորական հայրերի գրքերը թարգմանելու հայերենի: Եղնիկայում, պարսկական զբաղողից այդ կենտրոնում ասորերեն գիրք... րացականում է Peeters...: Իրը թե, եթե Եղնիկայում պարսկական զբաղող կար, ասորականն էլ չէր կարող լինել: Հապա ո՞րն էր ասորական կենտրոնը: Ինչու՞ համար էր հուշակավոր եպիսկոպոս Ռարուպսը, ի՞նչ էր անում նա այդտեղ. ինչու համար էր Մեսրոպ գնացել այնտեղ 404 թվականին և իր աշակերտներին էլ աշատրի դպրութիւն կառուցե՞ր (Կորյուն, էջ 18):

Բայց այս բոլորը անում է Peeters հակառակ պատմության, որպեսզի թարգմանիչների երթը կապի նեստորական շարժման հետ, որ շատ ավելի ուշ եղած բան է: Այս մասին արգեն խոսել ենք վերջ:

9. Ե՛րբ եղավ Ս. Գրքի վերաքննությունը:

Գիտենք որ թարգմանիչների վրա պարտ էր դրված Ս. Գրքի մի ընտիր օրինակ բերել Պոլիս: Թարգմանիչները այդ պարտավորությունը կատարեցին 431 թվականի վերջում Հայաստան վերադառնալու ժամանակ: Սահակ վերցրեց այդ ընտիր օրինակը և նրա հետ համեմատելով նախորդ թարգմանությունը, կարևոր ուղղումներ կատարեց: Եթե այս համեմատության կամ վերաքննության համար տանք մի տարի, ուրեմն Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը վերադրվում է 432 թվականին: Կորյուն ասում է, թե այդ վերաքննությունը Սահակ կատարեց ահազորած Եղնիկում, ուրեմն և հաստատվում է, թե 431 թվականին վերադարձող թարգմանիչների մեջ էր նաև Եղնիկը:

Նորայր կարծում էր, թե թարգմանիչները Ս. Գրքի օրինակի հետ բերել էին նաև

Պրոկդի նամակը Այս հիման վրա պետք էր ենթադրել, որ թարգմանիչները դարձան Հայաստան 435 թվականին: Մենք այդ բանը անտեղի գտնելով, թարգմանիչների դարձը դրինք 431 թվականին:

Այժմ ավելադրում ենք, որ եթե թարգմանիչների դարձը զենինք 435 թվականին և մի տարի էլ տալինք Ս. Գրքի վերաքննության աշխատանքին, այն ժամանակ երկրորդ թարգմանությունը վերջացած պիտի լիներ 436 թվականին: Շատ ուշ է այդ, որովհետև Սահակի մահվան միայն երկու տարի է մնում. և եթե իրոք Սահակ ապրել է 90 տարի («Ազգապատում», Ա, էջ 321), 435 թվականին եղած պիտի լիներ 87 տարեկան ծերունի, ուստի և անկարող նման աշխատանք կատարելու:

Ուրեմն իրոք որ Պրոկդի նամակը չպետք է կապել թարգմանիչների վերադարձի հետ: արդեն Կորյուն (էջ 33) լի կապում նրանց հետ, այլ թարգմանիչների վերադարձը, Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը և ուրիշ գանազան բաներ պատմելուց հետո, նոր միայն (էջ 40) սկսում է խոսել Սահակի և Մեսրոպի ծանոթ թղթակցության մասին, որից անմիջապես հետո պատմում է նրանց մահը:

10. Ե՛րբ եղավ վրաց գրերի գյուտը՝

Շատ էի փափագում, որ վրաց գրերի գյուտի համար էլ կարելի լիներ ինձ գտնել մի այնպիսի հաստատուն թվական, ինչպես Դանիելյան գրերի, Մեսրոպյան գրերի, թարգմանիչների երթի ու դարձի, Ս. Գրքի վերաքննության և Սահակի ու Մեսրոպի մահվան համար: Բայց այստեղ պետք է խոստովանել, որ կովանները քիչ են և թույլ: Նու տարածությունը երկար: Այնուամենայնիվ փորձենք մոտենալ ճշմարտության:

Վրաց գրերի գյուտը ավելի հետո է Մեսրոպյան գրերի գյուտից (404) և բավական առաջ թարգմանիչների երթից (427). ուրեմն գտնվում է 405—425 քսանամյակում: Պետք է աշխատենք կարճել այս միջոցը:

Գրերի գյուտից հետո Մեսրոպ գնաց Փայտակարան քարոզության (405), և եթե մեկ տարի զննենք այս քարոզության համար, 406 թվականին վերադարձավ Վաղարշապատ: Այս թվականին արդեն Սահակ գրեթե կատարել, վերջացրել էր Ս. Գրքի առաջին թարգմանությունը: Այս ժամանակ բաց արին Վաղարշապատի վարդապետարանը (406 թ.), որից հետո Մեսրոպ գնաց Գողթն քարոզության (407 թ.), այնտեղից գնաց Սյունիք (408 թ.), ուր հնարելով վրաց գրերը, անցավ Վրաստան (409 թ.):

Բայց Մեսրոպ Վրաստան գնաց երկու անգամ, առաջինը իր երրորդ քարոզական գործունեության ժամանակ (409 թ.) և երկրոր-

դը՝ իր հինգերորդ քարոզական գործունեության ժամանակ:

Երկուսի միջև գտնվում է հունահայոց քարոզությունը և Պոլիս ուղևորությունը: Ո՛րչափ օգտակար պիտի լիներ մեզ, եթե որևէ բյուզանդական ժամանակագրության մեջ Մեսրոպի այցելությունը նշանակված լիներ:

Այն ժամանակ հունաց կայսրն էր Թեոդոս և պատրիարքը Ատտիկոս. դժբախտաբար սրանք շատ երկար են գահակալել: Թեոդոս նստել է 408—450 թվականներին, իսկ Ատտիկոս՝ 405—425 թվականներին: Մեսրոպ ներկայացել է այս երկուսին, ուրեմն, 408—425 թվականներին պիտի լիներ այս տեսակցությունը:

Մեսրոպի երթն ու դարձը Պոլիս ցամաքի ճանապարհով, ինչպես և Հունահայաստանի քարոզական գործունեությունը հրկու նահանգի մեջ (Թարձր Հայք և Զորրոտ Հայք) անշուշտ երկու տարի խլեցին Մեսրոպից: Երբ Մեսրոպ վերադարձավ Վաղարշապատ, Արտաշես Գ նոր էր գահակալել: Փարպեցու և հորենացու վկայությամբ, Արտաշես նստել է 6 տարի և որովհետև մեր Արշակունի թագավորության կործանումը գրվում է 428 թվականին, ուրեմն Արտաշես գահակալել է 422 թվականին: Ճիշտ է այս թվականը: Նկատենք, որ Արտաշեսի նախորդն է Շապուհ (Հազկերտի որդին), որ հորը հետ սպանվել է 420 թվականին: Խորհնացին դնում է 3 տարի անիշխան, որ ըստ այսմ պետք է հաշվել 420, 421, 422:

Այսպիսով ուրեմն Մեսրոպ Հունահայաստանից վերադարձած պիտի լինի 422 թվականին, իսկ Հունահայաստան ճանապարհ ընկած պիտի լինի 420 թվականին:

Ցնտզլյան էլ (էջ 41) զրազվում է համառոտիվ Մեսրոպի Պոլիս երթալու թվականի հարցով. նա էլ մեզ հետ վերադարձը դնում է 422 կամ 423-ին. բայց Հայաստանից մեկնելը դնում է 416—417-ին, որովհետև երթի համար տալիս է 4—5 տարի: Իմ կարծիքով 4—5 տարին շատ է: Նկատենք նաև, որ Ցնտզլյան Մեսրոպի Աղվանք երթալն էլ մինչև 422 է դնում սխալմամբ, մինչդեռ զա Պոլսից վերադառնալուց հետո է:

Մեսրոպի ղեպի Պոլիս ճամբորդելու մասին խոսում է նաև Peeters («Revue des études arméniennes», IX, 212) և այս ճամբորդությունը դնում է 422 և 426 թվականների միջև: Նա պատճառաբանում է հետևյալ ձևով:— Ատտիկոսը մեռել է ամենաուշը 426 թվականին, ուստի Մեսրոպ լի կարող այն թվականից հետո գնացած լինել Պոլիս. 421 և 422 թվականներին պատերազմ էր սկսված Վրամի և Թեոդոս կայսեր միջև և հենց Աղծ-

ներքև ու Տիգրիսի հովիտն էին դարձել պատերազմի ասպարեզը: Նույնիսկ եթե ճանապարհհեռուր ասպահով լինեին, հայ եպիսկոպոսի համար հարմար ժամանակ չէր Պոլիս երթալով կայսեր ներկայանալու: Իսկ 421 թվականից առաջ էլ Մեսրոպ զբաղված էր Գողթն, Սյունիք, Վրաստան և Աղվանք ճամբորդությամբ, Մենու և ուրեմն ընդունել 422 և սրան անմիջապես հաջորդ տարիները, քանի որ 422 թվականին հաշտություն կնքված լինելով, ճամբորդությունը ազատ էր հայտարարված:

Ճիշտ չի դատում Peeters. քանի որ Կորյուն հայտնի կերպով ասում է, որ Մեսրոպ վերադարձին ներկայացրավ Արտաշես Գ-ին, միևնույն ժամանակ նրան հրաժեշտ չի տալիս, ուրեմն Մեսրոպը մեկնել է 422-ից առաջ, երբ դեռ Արտաշեսը չէր նստած: Եվ ճիշտ Peeters-ի ասածի համաձայն, եթե 421 և 422 թվականներին պատերազմ էր, ուստի Մեսրոպ մեկնել է 421-ից էլ առաջ, այն է 420 թվականին, ինչպես ասացինք: Զուր է կարծում Peeters, թե այդ թվականից առաջ Մեսրոպ զբաղված էր ներքին ճամբորդությամբ՝ Գողթն, Սյունիք, Վրաստան և Աղվանք: Նախ՝ Աղվանք դեռ չէր գնացել (պիտի զևար Հուսաստանից դարձին), իսկ մյուսներին համար՝ սկսած 405-ից մինչև 420 թվականը, ամբողջ 15 տարի ուներ Մեսրոպ ազատորեն ման գալու համար այդ երկիրները: Վերադարձի համար էլ շատ հարմար է գալիս 422 թվականը, երբ ըստ Peeters-ի, ճամբորդությունը ազատ էր հայտարարված:

Ըստ այսմ բոլորովին ճշտվում է մեր նշանակած 420—422 թիվը:

Վազարշապատ վերադառնալու նախօրյակին էր, որ Մեսրոպ պատահեց աղվան Քենիամինին և հնարեց աղվաներեն գիրը (422): Վազարշապատ հասնելուց ամի քանի օր հետոս Մեսրոպ գնաց Աղվանք, հետո Բաղասական, Գարդման, որից հետո երկրորդ անգամ Վրաստան:

Եթե Աղվանից քարոզության համար տանք մի տարի (423 թ.), հաջորդ տարին պետք է զենի Վրաստան, ուր նոր էր թագավոր նստել Արշիլ (424):

11. Ե՞րբ ծնվեց Մեսրոպ:
Որն է պատմիչ չի հիշատակում, թե քանի՞ տարեկան մեռավ Մեսրոպ կամ քանի՞ տարեկան էր, երբ ընդունեց կրոնավորական սքեմը: Գիտենք միայն, որ շատ ծեր էր, երբ մեռավ: Բայց ծերը կարող է լինել թե՛ 70, թե՛ 80 և թե՛ 90 տարեկան: Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, էջ 323, մեռած ժամանակ զնում է 85 տարեկան եղած, եթե ոչ ալիլիս», ուստի ծնունդն էլ զնում է ամերձավորաբար 353-ին, 5 տարեկան պզտիկ

Սահակի, որուն ծնունդը դրինք 348-ին» (էջ 266): Գիտենք, որ 394-ին Մեսրոպ թողնում է արքունի ծառայությունը և կրոնավոր է դառնում: Այս ժամանակ Մեսրոպ 10 տարեկան էր: Եթե 10 տարի դեռնք արքունի ծառայությունը, զուրս կզա, որ արքունի ծառայության է մտել 384 թվականին, երբ 30 տարեկան էր: Կորյուն ասում է, թե Մեսրոպ արքունի ծառայության մտավ Առավանի հազարապետության ժամանակ, բայց թագավորի անունը չի տալիս: Այս բոլորը ըստ Օրմանյանի: Մարկվարտ («Պատմություն հայ նշանագրերու», էջ 58) արքունի ծառայությունը զնում է քրեթե՛ս 389-ին և Առավանի հազարապետությունն էլ սկսված է համարում 389-ին: Մարկվարտ Մաշտոցի կրոնական կոչումը զնում է 391—392 թվականին (ինչ որ ճիշտ չէ), որով ընդամենը 3 տարի է հաշվում պետական ծառայությունը՝ Օրմանյանի դրած 10-ի փոխարեն: Եթե Օրմանյանի 10-ը շատ է, Մարկվարտի 3-ն էլ քիչ է, Ուստի եթե բավականանանք 5-ով, Մեսրոպ արքունի ծառայության մտած կլինի 389-ին, եվ եթե համարենք, որ այդ միջոցին 25 տարեկան էր, ուրեմն ծնունդը կլինի 364-ին, որով 75 տարեկան հասակում մեռած կլինի:

էմին Մեսրոպի ծնունդը զնում է 361 թվականին, որ մեր ընդունած թվականից 3 տարով միայն տարբեր է: Իսկ Հ. Զ. Թորոսյան («Ընտիր Հայկազունք», էջ 166), 352—353 թվականին, որի հետ նույն է գալիս Օրմանյան:

12. Այս բոլոր թվականները քաղում ենք Կորյունից: Տեսնենք այժմ, թե ի՞նչ տեղեկություն են տալիս մյուս պատմիչները և թե ի՞նչ արժեք ունեն նրանք:

Փարպեցին պատմում է, թե պարսից Շապուհ թագավորը Հայաստանի թագավոր է նշանակում խոսրով Գ-ին: Հայերը մի ժամանակ հետո ամբաստանում են Շապուհի առաջ խոսրովին, նա էլ գահընկեց է անում խոսրովին և նրա տեղ գահ է բարձրացնում նրա Վոսմաշապուհ եղբորը: Սրա օրով տեղի է ունենում գրեթե գյուտը, որից հետո Վոսմաշապուհ ապրում է ամս քաղումս» և այսպե մեռնում է «հասեալ ի յերկար ծերութիւնս» (էջ 18): Սրանից հետո մեռնում է Պարսից թագավոր Շապուհը և նստում է որդին Վոսմ Կրման:

Վոսմ Կրմանը Հայոց թագավոր է նշանակում երկրորդ անգամ խոսրով Գ-ին, որ գահակալում է միայն 8 ամիս և մեռնում է: Վոսմ Կրմանն էլ մեռնում է և նրան հաջորդում է Հազկերտ Ա, որ իր որդի Շապուհին հայոց թագավոր է նշանակում, բայց Հազկերտ «չն ևս յիրկարեալ ի թագաւորու-

թեան՝ մեռանէր» (էջ 19)։ Նույն օրը սպանում են և Շապուհին։ Սրանից հետո գահակալում է Վոամը, որ հայոց գահն է բարձրացնում Արտաշես Գ-ին։

Քե որքան սխալ են այս տեղեկութիւնները և որքան սարսափելի է Փարպեցու տգիտութիւնը իրենից մի գալը առաջ գահակալած պարսիկ թագավորների ժամանակագրութեան մասին՝ անկարելի է նկարագրել։ Այդ կարելի է տեսնել, երբ համեմատենք այս բոլորը պարսից թագավորների ցանկի հետ։

Սասանյան թագավորների շարքում ունենք հրկու Շապուհ, այն է Շապուհ Բ, որ գահակալեց 310—379 և Շապուհ Գ, որ գահնստով միայն չորս տարի (384—388)։ Փարպեցին լի ասում, թե ո՞ր Շապուհն է, որ թագավորեցրել և հետո գահնրկեց է արել հոսորով Գ-ին և նրա տեղ գրել է Վոամշապուհին, որի մահից հետո ինքն էլ մեռել է։ Եվ որովհետև այս մահից հետո հաջորդել է իր որդին Վոամ Կրման, ուրեմն խոսքը Շապուհ Գ-ի մասին է։ Բայց Շապուհ Գ ընդամենը նստել է չորս տարի և չորս տարվա մէջ ի՛նչպես կարելի է տեղավորել հոսորով Գ-ին (որին առնվազն տալիս են 3 տարի) և հետո Վոամշապուհի՝ «ամս քազումս»։ Պետք է ուրեմն հետևենք, թե Շապուհ Բ և Շապուհ Գ իրար են խառնվել ու միացել, հոսորով Գ և Վոամշապուհ ըստ հորենացու գահ են բարձրացել Շապուհ Բ-ի ժամանակ։ Իսկ Վոամ Կրմանի հայրը Շապուհ Գ-ն է։ Այս երկուսը միեմուն են Փարպեցու համար։ Երկուսի միջև գտնվում է Արտաշես Բ-ը, որ ամբողջապես շնչվել է և կուլ գնացել Փարպեցու մոտ։ Բացի սրանից, Շապուհ Բ նստել է 69 տարի, Արտաշիւր Բ 4 տարի և Շապուհ Գ 4 տարի։ Այս բոլորը դումարվելով տրվել է Շապուհին, որ ըստ այսմ գահակալել է 77 տարի։ Ի՛նչ տուլանգ թագավոր... Իրոք որ Շապուհ մորն արգանդից սկսեց թագավորել, բայց ապրեց միայն 69 տարի։

Վոամ Կրման նստել է 389—399 թվականներին, ուրեմն գահակալել է 10 տարի, երբ արա թագավոր նշանակած հոսորով Գ-ը ապրեց միայն 8 ամիս, հապա մնացած 9 տարին ո՞վ էր հայոց թագավոր։ Հազկերտ Ա-ը թագավորել է 399—420 թվականներին, այն է ամբողջ 21 տարի և այս 21 տարին Փարպեցու մոտ դառնում է յուր կարեալ ի թագաւորութեանն»։

Եթե ուրեմն մենք կարևորութիւն տալինք Փարպեցուն, պիտի ասենք, թե Վոամշապուհը մեռավ 388 թվականից առաջ, որովհետև այդ թվականին է մեռնում Շապուհ Գ-ը և հաջորդում է Վոամ Կրմանը 389 թվականին։ Եվ որովհետև գրեթէ գյուտն էլ եղել

է Վոամշապուհի մահվանից առաջ, ուրեմն պիտի ընդունենք, թե գրեթէ գյուտը տեղի է ունեցել 380-ական թվականներին։

Դժբախտաբար այսպես է վարվել Մանանդյան իր վերջին ուսերին աշխատութեան մեջ։ Հավատալով անվստահելի Փարպեցու սուտ տեղեկութիւններին (էջ 26—27), պարսից Շապուհ Գ թագավորի ժամանակ է գնում հոսորով Գ-ի գահակալութիւնը, անկումը և Վոամշապուհի գահ բարձրանալը (386 կամ 388 թվականին)։ Եվ որովհետև գրեթէ գյուտն էլ եղել է Վոամշապուհի 6-րդ տարին, ուրեմն գրեթէ գյուտի թվականը ընդունում է 391 կամ 393։

Փարպեցու վկայութիւնը հետևյալն է. «Եսկ իրքև մերժեալ լինէր հոսորով ի թագաւորութենէն՝ խնդրէին Հայք ընդ Շապուհ՝ այլ թագաւոր իւրեանց. և նա հաւանեալ թագաւորեցուցանէր նոցա զՎոամշապուհ զեղբայր նորին հոսորովու» (Փարպեցի, էջ 13)։ Բայց շարունակենք Փարպեցին. «Եսկաց յետ այնորիկ թագաւորն Վոամշապուհ ամս քազումս և հասեալ ի յերկար ծերութիւն՝ վախճանեցաւ... յետ այնորիկ մեռաւ և Շապուհ արքայն Պարսից և թագաւորեաց Վոամ որդի նորա, որ էր Կրման արքայ, յորմէ խնդրեցին իւրեանց Հայք թագաւոր զնոյն միւսանգամ զհոսորով զեղբայր Վոամշապուհու, զոր յառաջնոյն բանսարկութեամբ հտուն մերժել զնա Հայք Շապուհու այքային Պարսից» (Փարպեցի, էջ 18)։

Շապուհ Գ թագավորել է 4 տարի (384—388) և Վոամ Կրման նստել է 389 թվականին, Այս 4 կամ 5 տարվա շրջանի մեջ ինչպե՞ս կարելի է տեղավորել հոսորով Գ-ի երեք տարին և Վոամշապուհի բազմաթիվ տարիները։ Պարզ չէ՞, որ բոլորովին սխալ է Փարպեցին և նրա ասածների վրա հիմնարկել էլ անխոհեմութիւն։

Այս բոլորը տեսնելուց հետո, ավելորդ է ասել, թե ընդավ կարևորութիւն պետք չէ տալ Փարպեցու այն տեղեկութեան, որ ասում է, թե Մեսրոպ Ճզնավորական կյանք վարեց մինչև Վոամշապուհի հինգերորդ տարին։ Այս «հինգերորդ»-ը կորչունի տված թվականն է, երբ Մեսրոպ գնում է Միջագետք։ Ինչքա՞ն լավ է հասկացել Փարպեցին կորչունի պատմածը. և որպեսզի թյուրիմացութիւն չլինի. այդ հինգերորդ տարին հիշելուց անմիջապես հետո ավելացնում է. «Եւ զայս թէ կամիցի որ գիտել հաւաստեալ ի պատմութենէ՝ զրոյց առն ցանկալի կորեան... կարդացեալ տեղեկացի» (Փարպեցի, էջ 13)։

Շատ վատ է արել Զամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Ա, էջ 763, ուր ո՛չ միայն արժեք է տվել Փարպեցու այս ճիշգրտորդին, այլև եղծելով Փարպեցու ասածը, այս ճիշգրտորդին։

տուրը համարում է ո՛չ թե Մեսրոպի դուրս գալը անապատից, ինչպես հայտնաբար ասում է Փարպեցին, այլ Մեսրոպի կրոնա-ասում է Փարպեցին, այլ Մեսրոպի կրոնա-ասում է Փարպեցին, որ ըստ կարելիության ծանոթ է վորության սկիզբը, որից 10 տարի հետո էլ գրեթե դուրս եմ այս պատճառով է, որ կորյունի Ե և Զ տարիները դարձնում է ԺԵ և ԺԶ:

Փարպեցուց անհամեմատ ավելի բարձր է հորենացին, որ ըստ կարելիության ծանոթ է պարսից և հունաց թագավորների, ժամա-նակագրության: Ճշտիվ գիտե հունաց կայսրների շարքը՝ Թեոդոս Մեծ, Արկադ և Թեոդոս Փոքր: Պարսից թագավորների շարքը գնում է այսպես՝

- Շապուհ Բ 70 տարի.
- Արտաշի Բ 4 »
- Վոսա Կրման 10 »
- Հազկերտ Ա 11 »
- Վոսա Բ 21 »
- Հազկերտ Բ —

Այս շարքը և տրված տարիները ճիշտ են. միայն փախցրած է Շապուհ Գ՝ 4 տարի. տրված տարիներից սխալ են Հազկերտ Ա 11 տարի, որ պիտի լինի 21 տարի և Վոսա Ե (որ սխալմամբ կոչում է Վոսա Բ) 21 տարի, որ պիտի լինի 18 տարի: Սխալ է նաև պարսից և հունաց թագավորների ժամանակագրությունը. այսպես Շապուհ Բ-ի զեմ գնում է Արկադ, որ ճիշտ չէ. իսկ Վոսա Կրմանի զեմ Արկադ և Հազկերտ Ա-ի Թեոդոս Փոքր, ինչպես նաև Արկադի ժամանակ Հովհաննես Ոսկեբերան ճիշտ են:

Հայոց թագավորների շարքը գնում է հետևյալ ձևով.

- Խոսրով Գ, 5 տարի = Շապուհ.
- Վոսաճապուհ, 21 տարի = Շապուհ, Արտաշի Բ, Վոսա Կրման, Հազկերտ.
- Խոսրով Գ, 1 տարի = Հազկերտ.
- Շապուհ, 4 տարի = Հազկերտ.
- անիշխան, 3 տարի = Վոսա Բ.
- Արտաշես Գ, 6 տարի = Վոսա Բ:

Այս համապատասխանությունները և տարիների հաշիվը ճիշտ են. այսպես՝ ներքևից վերև գնալով, Վոսա Բ-ի համար ունենք Արտաշես Գ-ի 6 տարին և անիշխանության 3 տարին, միասին 9 տարի. որ հանելով 428-ից (Արտաշեսի անկման թվականը), ստանում ենք 419, որ համարյա նույն է Վոսաճի գահակալության թվականի հետ (ճիշտը (410).— Հազկերտ Ա-ի համար ունենք Շապուհից 4 տարի, Խոսրով Գ-ից 1 տարի, որոնց վրա ավելացնելով Վոսաճապուհից 6 տարի, կունենանք Հազկերտի գահակալության 11 տարիները, ինչպես գիտե հորենացին.— Վոսաճապուհին մնաց (21—6) 15 տարի, որ ճիշտ Վոսա Կրմանի 10,

Արտաշի Գ և Շապուհի վերջին մի տարվա գումարն է:

Վերևում ցույց տվինք պարսից թագավորների ժամանակագրության սխալները, որ 11 տարի պակասում է. 2 զիտենք միայն, թե հայոց թագավորների ժամանակագրությունն է ճիշտ և նրան զոհարելից է պարսից ժամանակագրությունը, թե՛ պարսից ժամանակագրությունը սխալ լինելով, հայոցն էլ սխալ է:

Ինչ էլ որ լինի, ցանկը չի կարելի օգտագործել իրրև ճշմարիտ ուղեցույց, հակառակ դեպքում մենք բազմաթիվ սխալների մեջ կընկնենք: Օրինակ՝ հորենացու համաձայն Վոսաճապուհի գահակալության տարին պիտի զենք Շապուհի վերջընթեր տարին, որ է 378. բայց զա որքա՞ն տարբեր է Կորյունից, որից մենք զուրս բերինք 399 (Մարկվարտ զնում է 398/9, Օրմանյան (սևզգապատումս, Ա, էջ 264) 389 թ.):

Հետաքրքրական է քննել հորենացու վերջին թվական տեղեկությունները Սահակի մահվան առթիվ: Այս տեղեկությամբ Սահակ, որ վախճանվել էր 438 թվականին, աթոռակալել էր 51 տարի, սկսած Խոսրովի երրորդ տարուց: Ըստ այսմ՝

- Սահակ նստել է 438—51 = 387.
- Խոսրով նստել է 5 տարի = 385—390.
- Վոսաճապուհ 21 տարի = 390—411.
- Խոսրով կրկին՝ 1 տարի = 411—412.
- Շապուհ 4 տարի = 412—416.
- անիշխանություն 3 տարի = 416—419.
- Արտաշես Գ 6 տարի = 419—425.

Այս բոլորը ըստ հորենացու վերջին տեղեկությունների, որի մեջ սխալ է Արշակունյաց անկման թվականը՝ 425 փոխանակ 423, սխալ է Շապուհի մահվան թվականը՝ 416 փոխանակ 420, սխալ է Վոսաճապուհի գահակալության թվականը՝ 390 փոխանակ 399: Բայց այս վերջինը հակասում է նույնիսկ իրեն՝ հորենացուն, որ (Գ ծ) Վոսաճապուհի գահակալությունը գրել էր Արտաշի ձեռքով՝ Շապուհ Բ-ի վերջընթեր տարում, այն է 378:

Հորենացուց կարող ենք քաղել Սահակի հաջորդ երեք հակաթոռ կաթողիկոսների թվականը, որ է՝

- Սուրմակ 1 տարի = 428—429.
- Բրքիշտ ասորի 3 տարի = 429—432.
- Մեմլի ասորի 5 տարի = 432—437.

Տարորինակ բաներ է ասում Ասողիկ: Ըստ այս պատմիչի՝ Խոսրովի եղբայր և հաջորդ Վոսաճապուհը նստել է 15 տարի. իր գահակալության 5-րդ տարին համապատասխանում է Արտաշի երկրորդ տարվան, երբ բերվեցին Դանիելյան գրեթե Արտաշի նրստավ 379 թվականին, իր երկրորդ տարին է

330, հետևաբար Վոսմշապուհն նստել է 376 թվականին և 380 թվականին է Գանիեկյան գիրքը: Հաջորդ տեղեկություն մեջ էլ ասում է, թե Վոսմշապուհի 6-րդ տարին համապատասխանում է Վոսմ Կրմանի առաջին տարվան, հոր հնարվեցին Մեսրոպյան գրերը: Վոսմ Կրմանի առաջին տարին է 389, ուրեմն այս թվականին է հնարվել Մեսրոպյան գիրքը: Բայց այս տարին Վոսմշապուհի 6-րդ տարին է, ուստի Վոսմշապուհը նստել է 384-ին: Որչա՞փ պարմանալի մարդ է այս Վոսմշապուհը, որ մեկ պահակալում է 376 թվականին, մեկ 384 թվականին, որի զահակալություն 5-րդ տարին համապատասխանում է Արտաշրի երկրորդ տարվան (380), իսկ 6-րդ տարին համապատասխանում է Վոսմ Կրմանի առաջին տարվան (389): Ասողիկ անիշխանության շրջանը դնում է 11 տարի, փոխանակ հորեհնացու 3-ի:

Սնացյալ տեղեկությունները ճիշտ են կամ դո՞նե խանգարիչ հանգամանք չունեն:

Իհարկե Ասողիկ այնքան անմիտ չէր, որ այսպիսի հիմարություններ դուրս տար. պետք է ուրեմն կարծել, որ ձեռագիրը շափազանց խանգարված է և հետևաբար անօգտագործելի:

Շնորհալին իր Վիպասանության մեջ Մեսրոպի ամբողջ գործունեությունը դնում է հոսրով Գ-ի օրով, նախքան Վոսմշապուհ: Բայց «Վիպասանութիւն»-ը Շնորհալու աշակերտական գործն է:

Սամվել Անեցին պարսից Արտաշիր թագավորի զահակալությունը դնում է նԻԱ (421) թվականին, նույն թվականին և Գանիեկյան գրերի գյուտը, 422-ին էլ Մեսրոպյան գրերի գյուտը, իսկ 467-ին Սահակի և Մեսրոպի մահը: Սահակի և Մեսրոպի մահը շատ լավ հայտնի է մեզ (438), ուստի 29 տարի սխալ է Անեցին: Արտաշիր Բ նստել է 379 թվականին, ուստի 42 տարի սխալ է Անեցին:

Էլ ի՞նչ վստահություն մնաց գրերի գյուտի թվականի վրա:

Երևի Անեցին քրիստոնեական թվականը ուրիշ կետից էր հաշվում:

Վարդան պատմիչն էլ գրերի գյուտը դնում է Վոսմշապուհի հինգերորդ տարին (համարյա՛ ճիշտ է), որ համապատասխանում է Արտաշրի առաջին տարվան (379). սոսկալի սխալ՝ Սա էլ Ասողիկից է քաղված:

Մխիթար Այրիվանեցին գրերի գյուտը դնում է 423-ին. հետեև է Սամվել Անեցուն, միայն մի տարի ավելացնելով:

«Կայսերաց պատմութիւն»-ը գրերի գյուտը դնում է Արկաղիոսի 10-րդ տարին՝ Վոսմշապուհի ժամանակ, Արկաղիոս նստավ

395 թվականին, 10-րդ տարին անում է 404- զարմանուլի կերպով ճի՛շտ:

Այս բոլորից դուրս պիտի հիշենք նաև Սերբոսի ժամանակագրությունը հայոց, պարսից և հունաց թագավորների մասին (տե՛ս Սերբոս, Երևան, 1939, էջ 19—20):

Պարսից թագավորներից հիշենք՝ Շապուհ Բ, 70 տարի.

Արտաշիր, 4 տարի.

Վոսմ Կրման, 11 տարի.

Հազկերտ Ա, 21 տարի.

Վոսմ Ե, 22 տարի.

Հազկերտ Բ, 19 տարի.

Հունաց կայսրներից հիշենք՝

Արկաղիոս, 19 տարի.

Ոնորիոս, 22 տարի.

Քեոզոս Բ, 22 տարի.

Հայոց թագավորներից էլ հիշենք՝

Խոսրով, 3 տարի.

Վոսմշապուհ, 8 տարի.

Վերջ Արշակունյաց:

Այս ցուցակից տեսնում ենք, որ Սասանյան թագավորների ժամանակագրությունը ընդհանրապես ճիշտ է. պակասում է Շապուհ Գ՝ 4 տարի և սխալ է Վոսմ Ե-ին տրված 22 տարին (փոխանակ 18-ի): Սխալ են նաև հունաց կայսրների տարեթվերը. Արկաղիոսին տրված է 19 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 13 տարի, Ոնորիոսին տրված է 22 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 28 տարի, իսկ Քեոզոս Բ-ին տրված է 22 տարի, մինչդեռ պիտի լինի 42 տարի: Այսպիսով հունաց կայսրների բոլոր տարիթվերը սխալ են:

Հայոց թագավորներից ո՛չ Խոսրովն է հիշված երկրորդ անգամ, ոչ Շապուհ և ոչ Արտաշես Գ:

Շատ ավելի վատ են պարսից և հունաց ժամանակագրության հաշիվները: Այսպես, ըստ Սերբոսի, Շապուհի 70-րդ տարին (որ է 379 թ.) հունաց զահն է բարձրացել Արկաղիոս. մինչդեռ Արկաղիոս նստել է 395 թվականին, ուրեմն 16 տարի սխալ կա:

Շապուհի որդին Արտաշիր զահակալել է ըստ Սերբոսի՝ Արկաղիոսի 5-րդ տարում: Արկաղիոսի 5-րդ տարին է 400 թ., իսկ Արտաշիր նստել է 379 թվականին, ուրեմն 21 տարի սխալ կա:

Հազկերտ Ա և Ոնորիոս ըստ Սերբոսի զահն են բարձրանում մինևույն տարում, մինչդեռ սրանց միջև 4 տարի տարբերություն կա:

Այսպես և բոլորը:

Ժամանակակից հայ թագավորներից Խոսրով Գ զահն է բարձրացել ըստ Սերբոսի՝ Վոսմ Կրմանի երկրորդ տարում (=391) և Արկաղիոսի 11-րդ տարում (=416), Վոսմշապուհ զահն է բարձրացել Վոսմ Կրմանի 6-րդ տարին (=395) և Արկաղիոսի 14-րդ տարին (=409): Հայոց Արշակունի թագավո-

բռնությունը վերացնել է շահվերս Ա-ի երկրորդ տարում (=401) և Ոստրիոսի երկրորդ տարում (=397),

ինչպես տեսնում ենք, այս բոլոր թվականներն էլ սխալ և անհարիր են և նրանց վրա հենվել բոլորովին սխալ է:

Միայն Կորյունն է, որի տված թվականներն որ համապատասխանում են ճշտիվ Սասանյան թագավորների ստույգ թվականներին:

13- Վերջացրինք մեր քննությունները Մեսրոպի ժամանակագրության մասին, Իբրամփոսիում այս բոլորի, տալիս ենք մի ժամանակագրական տախտակ, որ պարունակում է նրա կյանքի բոլոր զեպքերը, ծնունդից մինչև մահը (364?—439): Այս բոլոր թվականները մեր անձնական խուզարկության արդյունքն են ներկայացնում, հիմնը՝ մած միակ ժամանակակից և վավերական պատմիչ Կորյունի վրա: Կան քննիչներ, որոնք տարբեր եզրակացության են հասել և տարրեր թվականներ են գնում: Դրանցից մի քանի կարևորների վրա արդեն խոսեցինք և տվինք մեր հերքումը: Բայց կարթը չկար, որ ամեն մեկի վրա երկար ծանրանայինք: Ուտի մնացյալների համար տալիս ենք մի քննահանուր համեմատական տախտակ, որ մեզ ենք բերում Չամչյանի, Գաթրճյանի, Գարազայանի, Ալիշանի և Օրմանյանի տված թվականները: Ֆետալյանի տված թվականները չհիշեցինք, որովհետև քննահանրագիս մեր հանած թվականների հետ համաձայն դուրս եկան, չնչին տարբերությամբ: Պատճառն այն է, որ երկուսս էլ մեզ առաջնորդ ենք բռնել միշտ Կորյունին: Մյուսները, եթե տարբեր թվականների են հասել, մեծավ մասամբ նրանից է, որ կարևորություն են տվել Փարպեցու, Խորենացու կամ ավելի ուշ եկող պատմիչների ասածին, սոռանալով աղբյուրների աղբյուր Կորյունին, և կամ շահվերս

Բ-ի մահվան տարեթիվը գնելով 439 (փրխանակ 438-ի): Օրինակի համար Չամչյան, Ա, էջ 764, Մեսրոպի մահը գնելով առաջին թագաւորացեալ ամ թագաւորութեան երկրորդ Յազկերտի. իսկ թագաւորել այսր Յազկերտի եղև վախճան 439 ամիս, այնուամենայնիվ մահը համարում է 441 թ.: Եթե շահվերս գահակալից 439-ի վերջը, ուրեմն նրա առաջին տարին է 439—440 և Մեսրոպի մահն էլ պիտի լինի 440 թվականին (ինչո՞ւ է գնում 441): Այս 441-ին հանելով 35, ստանում է գրեթե գյուտի թվականը՝ 406. մինչդեռ հենց իր հաշվով պիտի վերցնենք 440 և սրանից չլ 35 տարի հաշվելով՝ գրի գյուտը պիտի գնենք 405. իսկ շահվերսի գահակալությունը գնելով մի տարի շուտ (այն է 438), գրեթե գյուտն էլ պիտի լինենք ճիշտ 404. ինչպես դրինք մենք էլ: Սրա նման էլ էմին, ինչպես և Ֆեթթեր հայագետը Մեսրոպի մահը գնում են 441 թվականին (տե՛ս վերջինիս ճշայական աշխատասիրութիւնք», Վիեննա, 1895, էջ 67): որովհետև կարծում է, թե Սահակը մեռավ շահվերս Բ-ի երկրորդ տարին, այսինքն 440-ին: Իբրև հիմք է ընդունել ուրեմն Խորենացու թերի տեղեկությունը, որ հերքված է: Ակիսյան (ճշանդես ամսօրյա, 1935, էջ 512) Մեսրոպյան գրեթե գյուտը գնում է 407—408 թվականին, Վոսմշապուհի 6-րդ տարում. բայց այս թվականը նույնիսկ իր ասածին հակառակ է, որովհետև եթե Վոսմշապուհ նստել է ըստ Ակիսյանի 400 թվականին (տե՛ս ճշանդես ամսօրյա, 1935, էջ 465), ուրեմն առաջին տարին լինում է 400—401, երկրորդը՝ 401—402, երրորդը՝ 402—403, չորրորդը՝ 403—404, հինգերորդը՝ 404—405 և վեցերորդը՝ 405—406. ինչո՞ւ գոյ 407—408: Անհասկանալի է մնում ինձ, թի ինչո՞ւ Մարկվարտ (էջ 58) գրի գյուտի թվականը գնում է 402—403,

Չամչյան	Գաթրճյան	Գարազայան	Օրմանյան	Ալիշան	Ակիսյան
360	361	361?	353	354	361?
390	388/9	388	387	389	386
392	391/2	391	389	390	400
390		395	394	396	391
402			403	400	
403		396/7	404	404	
406	406	405	406	406	407
413	414	414	414	412	409
414		415	415		
419		420	419		
422	422		422	422	421
428	428		428	428	428
440	440	440	438	439	438
441	441	440	439	440	439

- Մեսրոպի ծնունդը
- Սահակ գահակալում է
- Վոսմշապուհ հաշորդում է Խոսրով Գ-ին
- Մեսրոպ կրոնավոր է դառնում
- Վաղարշապատի ժողովը
- Գանիիյան գրեթե
- Մեսրոպյան գրեթե գյուտը
- Վոսմշապուհի մահը
- Խոսրով Գ (երկրորդ անգամ)
- Շապուհ թագավոր հայոց փախչում է
- Արտաշես Գ գահակալում է
- Վերջ Արշակունի հարստության
- Սահակի մահը
- Մեսրոպի մահը

- 364? Ծնունդ Մեսրոպ Մաշտոցի.
 389? Մտնում է պետական ծառայության.
 զահակալում է Վոսա՛մ Կրման.
 390
 391 Նեկտարիոս նստեց պատրիարք.
 392
 393
 394 Մեսրոպ թողնում է արքունիքը և կրո-
 նավոր է դառնում.
 395 Մեռավ Թեոդոս և և զահակալեց Ար-
 կաղիոս.
 396
 397 Մեռավ Նեկտարիոս.
 398 Ոսկերեբան նստում է պատրիարք-
 քարուսթյուն Գողթնի. մեռնում է
 Վոսա՛մ Կրման, զահակալում է Հազ-
 կերտ և.
 399 Գահակալում է Վոսա՛մշապուհ (և տա-
 րի).
 400 Մեսրոպ գումարում է Վաղարշապատի
 ժողովը գրերի գյուտի համար.
 401 Դանիելյան գրերը բերվում են Հայաս-
 տան (Գ տարի Վոսա՛մշապուհի).
 402 Փորձում են Դանիելյան գրերը.
 403 Մեսրոպ գնում է Միշագետք (Ե տարի
 Վոսա՛մշապուհի).
 404 Մեսրոպ հնարում է հայերեն տառե-
 րը (Ձ տարի Վոսա՛մշապուհի). Ոսկերե-
 բան զահրնկեց. նստում է Արսակիոս
 պատրիարք.
 105 Լուսավորություն Փայտակարանի.
 մեռնում է Արսակիոս, հաշորդում է
 Ատտիկոս.
 406 Ս. Գրքի թարգմանությունը վերջացավ.
 րացվեց Վարդապետարանը.
 407 Լուսավորություն Գողթնի.
 408 Լուսավորություն Սյունիքի. հնարում
 է վրաց գրերը. մեռավ Արկաղիոս և
 զահակալեց Թեոդոս Բ.
 409 Լուսավորություն վրաց.
 410
 411
 412
 413
 414 Լուսավորություն Տուրուբերանի,
 Աղձնիքի, Մոկաց, Կորճալքի,
 Վասպուրականի և Պարսկահայքի
 415
 416
 417
 418
 419
- 420 Հաղկերտ և սպանվեց. Շապուհ փա-
 խավ և սպանվեց. զահակալեց Վոսա՛մ Ե.
 Մեսրոպ զնաց Հունահայաստան և
 Պոլիս.
 421 Անիշխանություն.
 422 Գահակալում է Արտաշես Գ. Մեսրոպ
 հնարում է աղվաներեն գրերը. վերա-
 դառնում է Մեսրոպ Հունահայքից.
 423 Լուսավորություն Աղվանից, Թաղասա-
 կանի և Գարդմանի.
 424 Լուսավորություն Վրաստանի և Գու-
 գարաց.
 425 Մեռնում է Ատտիկոս պատրիարք.
 426 Սիսինեիոս նստում է պատրիարք.
 427 Եղնիկ և Հովսեփ գնում են Եղեօխա.
 Սիսինեիոս մեռնում է.
 428 Արտաշես Գ զահրնկեց է լինում. պաշ-
 տոնանկ է լինում Սահակ, նստում է
 Սուրմակ հակաթոռ Սահակի. նեստոր
 նստում է պատրիարք.
 429 Եղնիկ, Հովսեփ, Ղևոնդ և Կորյուն
 գնում են Պոլիս. հակաթոռ է նստում
 Բրբրիշա ասորի.
 430
 431 Եփեսոսի ժողովը. նեստոր կարդա-
 յույժ. նստում է Սաքսիմիանոս. Թարգ-
 մանիչները վերագառնում են Հայաս-
 տան.
 432 Ս. Գրքի երկրորդ թարգմանությունը.
 հակաթոռ է նստում Շմվել ասորի.
 433
 434 Մեռնում է Սաքսիմիանոս և նստում
 Պրոկղ պատրիարք.
 435 Թղթակցություն Սահակի, Մեսրոպի.
 Պրոկղի և Ակակի.
 436
 437 Մեռնում է Շմվել ասորի.
 438 Մեռավ Վոսա՛մ Ե և զահակալեց Հազ-
 կերտ Բ. Մահ Ս. Սահակի.
 439 Մահ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի:

